

מכון ירושלים לחקר ישראל
מייסודה של קרן צ'רלס ה' רבסון

חרדים לעתידם

עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי

אסף מלחי, בצלאל כהן, דן קאופמן

תשס"ט – 2008

מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 119

חרדים לעתידם

עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי

אסף מלחי, בצלאל כהן, דן קאופמן

פרסום זה רואה אור בסיוע קרן צ'רלס ה' רבסון, ניו-יורק.
הדברים הנאמרים הם על דעת המחברים בלבד.

© 2008, מכון ירושלים לחקר ישראל

בית חי אלישר

רח' רד"ק 20, ירושלים 92186

© 2008, The Jerusalem Institute for Israel Studies

The Hay Elyachar House

20 Radak St., 92186 Jerusalem

<http://www.jiis.org.il>

E-mail: machon@jiis.org.il

על המחברים

אסף מלחי מוביל את תחום המחקר והתכנון לתעסוקה ולהכשרה בציבור החרדי, במסגרת מנהל המחקר והכלכלה של משרד התמ"ת. הוא בעל תואר ראשון במדע המדינה וסוציולוגיה ותואר שני במדע המדינה ותכנון ערים מהאוניברסיטה העברית בירושלים. במסגרת מכון ירושלים לחקר ישראל עסק בגיבוש אסטרטגיה וכלי-מדיניות שונים לקידום לימודים גבוהים ותעסוקה איכותית במגזר החרדי ובפיתוח מנועי-צמיחה נוספים לירושלים ולסביבתה. כמו כן סייע בריכוז תכנית 'ניצוץ' של משרד התמ"ת לעידוד חדשנות ויצירתיות בתעשייה.

בצלאל כהן הוא חרדי, בוגר ישיבות קול-תורה, פוניבז' ומיר. בשנים האחרונות הוא פעיל מרכזי לקידום התעסוקה, ההכשרה המקצועית והלימודים הגבוהים בקהילה החרדית, בעיקר במסגרת תכנית תב"ת (תנופה בתעסוקה) של הגיוינט וממשלת-ישראל. בשנים 2006-2007 היה שותף להקמת קרן קמ"ח (קידום מקצועי חרדי) במסגרת קרן IVN ליזמות חברתית. פרסם מאמר חדשני על מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. כיום הוא סטודנט לסוציולוגיה ולמדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים.

ד"ר דן קאופמן הוא חוקר במכון ירושלים לחקר ישראל. זה מספר שנים חוקר נושאים הקשורים לחדשנות ולפיתוח אזורי. בשלוש השנים האחרונות עסק בגיבוש אסטרטגיה לפיתוח אזור ירושלים. מחקרו זיהה את תחומי הביוטכנולוגיה, ההשכלה הגבוהה והמדיה החדשה כבעלי פוטנציאל לקידום האזור. האסטרטגיה האזורית שגיבש, הובילה לניסוח כלי-מדיניות ספציפיים המיושמים ברובם על-ידי הרשות לפיתוח ירושלים לשם חיזוק האזור. במקביל לפעילותו במכון ירושלים מרצה ד"ר קאופמן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בתחומי ניהול, חדשנות ויזמות.

תוכן עניינים

7	תקציר
7	רקע כללי
7	ממצאים
8	מסקנות והמלצות
11	מבוא
13	סקירת ספרות – כלכלה ותעסוקה במגזר החרדי
21	הכשרה מקצועית ואקדמית במגזר החרדי
21	1. רקע כללי
22	2. סקירת המוסדות הקיימים
23	3. מוסדות להכשרה מקצועית
25	4. לימודים אקדמיים
28	5. מלגות והלוואות ללימודים
29	6. השמה בשוק התעסוקה
29	7. עידוד יזמות עסקית
30	8. עידוד יצירת מקומות עבודה
31	קשיים וחסמים בהכשרה המקצועית ובמסלול התעסוקתי
33	קשיים וחסמים במסלול האקדמי
35	מקורות הנתונים ואופן ביצוע המחקר
35	1. הקדמה כללית
35	2. מטרות ויעדי המחקר
35	3. אוכלוסיית המחקר
36	4. תקפות ומהימנות
37	5. הפצת שאלוני המחקר
38	6. ראיונות-עומק

39..... תיאור הממצאים וניתוחם

1. התפלגות המשיבים..... 39
2. חרדים שאינם סטודנטים – מאפיינים עיקריים..... 39
3. חרדים שאינם סטודנטים – ממצאים עיקריים..... 42
4. בחינת המוטיבציה ללימודים אקדמיים..... 48
5. סטודנטים חרדים..... 54
6. השוואות מרכזיות בין אוכלוסיות המחקר..... 58

69..... סיכום: מסקנות והמלצות

1. תמיכה וסיוע כלכליים..... 70
2. מידע וייעוץ..... 70
3. השלמה פערי-ידע..... 71
4. תמיכה דתית וחברתית..... 72

73..... מחקרי-המשך מומלצים

1. לימודים אקדמיים והשירות הצבאי..... 73
2. נשירת סטודנטים חרדים מלימודים אקדמיים..... 73
3. לימודים אקדמיים בקרב נשים חרדיות..... 73
4. לימודים טכנולוגיים והנדסאיים במגזר החרדי..... 74

75..... רשימת מקורות

תקציר

רקע כללי

השינויים הרבים שחלו בשנים האחרונות בעקבות פתיחתם של מסלולים ומסגרות להכשרה אקדמית ומקצועית לציבור החרדי, יצרו צורך חיוני בהערכת התאמתן של מסגרות אלו לצורכי ציבור זה ובהערכת מידת רצונם של צעירים חרדים לרכוש השכלה אקדמית במסגרות שונות.

מטרת מחקר זה היא לבחון את עמדותיו של הציבור החרדי ביחס לרכישת השכלה אקדמית ולזהות את החסמים המרכזיים העומדים בפניו בהשתלבות במסלולי לימודים אקדמיים שונים. בנוסף מבקש מחקר זה ליצור בסיס ידע משמעותי שנועד לסייע למקבלי ההחלטות בגיבוש כלים יעודיים שיביאו להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי על גווניו וצרכיו השונים.

במסגרת מחקר זה הופצו כ-550 שאלונים לחרדים (גברים ונשים) מכל הזרמים, במטרה לבחון את מידת רצונם לרכוש השכלה אקדמית ומקצועית. בנוסף אופיינו ונבחנו מרחב החסמים והקשיים הניצבים כיום בפני צעירים חרדים המעוניינים לרכוש השכלה גבוהה איכותית במסגרות שונות. יש להדגיש כי המחקר התמקד **באוכלוסיית הגברים החרדים** אשר מאופיינת בחסמים וקשיים ייחודיים ובקרבה מסתמך כשל מבני ממש ביחס ללימודים גבוהים. בנוסף למחקר הכמותי, נערכה סדרה של ראיונות אישיים, הן עם סטודנטים ואקדמאים חרדים והן עם מנהלי מוסדות ומסגרות-הכשרה שונות.

המחקר נערך בשנת 2006 ובמהלכו נבחנו ומופה תחום התעסוקה וההכשרה המקצועית במגזר החרדי בירושלים. מיפוי זה נערך במסגרת פרויקט מחדש"ים, שמטרתו היתה לאתר מנועי-צמיחה חדשניים באזור ירושלים, ביניהם מיצוי הפוטנציאל האנושי והכלכלי הטמון במגזר החרדי בירושלים ובסביבתה.

ממצאים

ממצאי המחקר העלו כי למעלה ממחצית הגברים הנשאלים (כ-60%) היו מעוניינים לרכוש השכלה אקדמית, וכי למעלה מרבע מהנשאלים (28%) אף היו מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות שאינן מיועדות לחרדים בלבד.

על אף הרצון לרכוש השכלה אקדמית בקרב אוכלוסיית הנשאלים, הראה המחקר כי לסטודנט החרדי מאפיינים ייחודיים המעמידים בפניו חסמים שונים המקשים עליו לרכוש השכלה זו. ראשית, הסטודנט החרדי מבוגר באופן יחסי מהסטודנט הלא-חרדי, לרוב הוא נשוי ונושא בעול פרנסת המשפחה ועל כן יכולתו לממן את לימודיו ואת מחייתו בתקופת-לימודיו נמוכה ביותר. שנית, למרבית הסטודנטים החרדים יש פערי-ידע (באנגלית, במתמטיקה ובכישורי-למידה אקדמיים) ופערי-מידע ניכרים אשר מחייבים כלים ייעודיים להשלמת פערים אלה. לרוב הסביבה החברתית אינה אוהדת יציאה ללימודים גבוהים, ועדיין קיים חשש מתגובות הסביבה לצעד כזה.

מסקנות והמלצות

בהסתמך על ממצאי מחקר זה, יש לסייע לצעירים חרדים המעוניינים לרכוש השכלה אקדמית, באמצעים הבאים:

❖ **השלמת פערי-ידע** – הפעלת מכינות ייעודיות לסטודנטים חרדים אשר תסייע בהשלמת פערי הידע הקיימים ובהתאמת כישורי הלמידה לעולם האקדמי. מכינות אלו אמורות לאפשר לצעירים חרדים לעמוד בתנאי הקבלה **לכלל** המוסדות האקדמיים. על-מנת לשפר את סיכויי הצלחתם בלימודים של הסטודנטים החרדים במהלך הלימודים האקדמיים, יש להפעיל מערך ליווי וחניכה אישית לסטודנטים. הפעלתן של המכינות הייעודיות צריכה להיערך בתיאום אקדמי מלא ותחת חסותם של המוסדות האקדמיים המובילים בישראל.

❖ **תמיכה וסיוע כלכלי** – בשל הקשיים הכלכליים הרבים שעמם מתמודדים הסטודנטים החרדים, יש להפעיל מערך תמיכות כלכליות אשר יישענו הן על תורמים פרטיים והן על תקציבים ציבוריים שונים, וזאת על-מנת לאפשר לימודים גבוהים למי שמעוניין ומתאים ללימודים אקדמיים בקרב הציבור החרדי. ניתן להתנות את התמיכה הציבורית לסטודנטים החרדים בשירות אזרחי מוסכם.

❖ **מידע וייעוץ** – יש להפעיל מערך מידע וייעוץ מקיף ועדכני, שיספק מידע באשר למסלולי הלימוד השונים ולהשלכותיהם המקצועיות ובכך להקטין את רמת האי-ודאות והחשש של המעוניינים לפנות ללימודים אקדמיים. במקביל יש להפעיל פורום סטודנטים חרדים אשר ישמש מקור מידע ותמיכה אישית.

❖ **תמיכה דתית וחברתית** – הקמת בתי-מדרש ייחודיים עבור סטודנטים חרדים ועבור אנשים עובדים, עשויה לתרום תרומה משמעותית לשמירה על אורח החיים

החרדי ולהקטין את החששות הקשורים ביציאה ללימודים מקצועיים או אקדמיים ובהשתלבות בעבודה. מודל זה כבר פועל בהצלחה בקהילות חרדיות שונות בארה"ב ובאירופה, ומאפשר תמיכה דתית וחברתית לצעירים חרדים בשמירה על אורח-חיים תורני.

למחקר זה שותפים רבים אשר סייעו בהוצאתו מן הכוח אל הפועל. תודתנו נתונה באופן מיוחד לרשות לפיתוח ירושלים ולעזרי לוי אשר תרומתם באה לידי ביטוי הן בגיבוש המחקר והן במימונו; לג'וינט ישראל שהיה שותף במימון המחקר ובעיקר לאנשי תכנית תב"ת וביניהם ראובן גורבט, הרשל קליין ואתי מילר. בנוסף נתונה תודתנו למנהלי מוסדות ההכשרה החרדיים השונים אשר סייעו בחשיבה ובאיסוף הנתונים למחקר זה: המכללה החרדית בירושלים בראשות עדינה בר-שלום, ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה (מכון לב), הקמפוס החרדי במכללת קריית-אונו, המרכז החרדי להכשרה מקצועית ומכון לומדה. תודה אישית מופנית לכל הסטודנטים החרדים אשר רואיינו במסגרת מחקר זה.

כמו כן, נתונה תודתנו לד"ר מאיה חושן, ישראל קמחי ואפרת סער, אנשי מכון ירושלים לחקר ישראל, אשר תמכו בצוות המחקר לכל אורך הדרך.

מבוא

יחסם ועמדותיהם של גברים חרדים ללימודים אקדמיים ולהשכלה גבוהה עומדים במרכז של עבודה זו. הסוגיה לא נבחנה דיה עד כה, בוודאי שלא באמצעות פנייה ישירה לציבור החרדי הרלוונטי ללימודים אקדמיים. פעמים רבות גרסה הנחת הבסיס כי לציבור הגברים, בשל העדפותיו הברורות ללימודי-קודש, אין רצון ברכישת השכלה נוספת, למעט המינימום הנדרש לרכישת מקצוע בסיסי שיאפשר לסייע בכלכלת הבית.

עולמה המורכב והסבוך של החברה החרדית בישראל זר לרבים בחברה הישראלית. מעט מדי ידוע על חברה זו, על הקבוצות המרכיבות אותה, על מאפייניה השונים ועל התמורות המשמעותיות החלות בה כיום. הביטוי השגור בפי כול: "הציבור החרדי" – מכיל בתוכו רבדים שונים ומנוגדים אשר רבות נכתב, נאמר ונחקר עליהם. היכרותה וקשריה של החברה הכללית בישראל עם ציבור זה היא שטחית למדי ולעתים קרובות רב החסר על הקיים.

עם זאת, בשנים האחרונות חלו תהליכים מקבילים אשר יצרו נקודות-מפגש שונות בין קבוצות אוכלוסייה בתוך הציבור החרדי לבין הציבור הכללי שאינו חרדי בישראל. תהליכים אלה מעוררים סקרנות ועניין בציבור החרדי, בקרב קהילת החוקרים ובקרב הציבור הרחב.

החל מסוף שנות ה-70 הלכו ורבו נקודות-מפגש אלו בפוליטיקה הארצית והמקומית, במערכות כלכליות שונות, בתקשורת ובעיתונות הכתובה. לאחרונה חלו גם תמורות מהותיות ביחסה של החברה החרדית לנושא התעסוקה וההכשרה המקצועית והאקדמית המתלוות אליה. תמורות אלו יצרו נקודות-מפגש חדשות בין החברה הכללית לבין הציבור החרדי בישראל. מפגש זה עורר לעתים, מחדש, ניגודים ופערים תרבותיים וכלכליים בין האורתודוקסיה החרדית בישראל, המקפידה בקלה כבחמורה ומסתייגת מעיון ומלמידה "מחכמות חיצוניות", לבין החברה המודרנית הכללית אשר ערכי "העבודה וההשכלה" הם נר לרגליה.

עד לאחרונה הפגינה החברה החרדית¹ יחס מסויג ושלילי כלפי עולם העבודה וההשכלה. האידיאל החרדי בישראל שלל כמעט לחלוטין לימודי-חול כלליים בקרב

¹ ההתייחסות במחקר זה לחברה החרדית כמקשה אחת, היא כוורח המציאות במסגרת עבודה זו. ריבוי הפלגים והשקפות העולם השונות בתוך הציבור החרדי איננו מאפשר התייחסות נפרדת לכל קבוצת אוכלוסייה חרדית במסגרת זו.

הגברים, וראה לנגד עיניו את המסירות המקודשת ללימודים תורניים בלבד. עם זאת, דווקא הצלחתה הפנומנלית של החברה החרדית בישראל בליכוד השורות, וגידולה הדמוגרפי בעשורים האחרונים, הם שהחמירו את מצוקתה הכלכלית. מצוקה זו, על השלכותיה האישיות והמשפחתיות, הובילה רבים בציבור החרדי לנקוט גישה שונה ופתוחה יותר ביחס לעולם התעסוקה וההשכלה. שינויים אלה מעוררים מחדש חלק מהפולמוס ההיסטורי שניטש בין העולמות השונים ביחס לעבודה ולהשכלה כללית לאורך הדורות.

במהלך 20 השנים האחרונות החלה ההנהגה החרדית לעודד (גם אם בדרך של התעלמות) את יציאתן של נשים לעבודה בתחומים אשר חרגו מתחומי ההוראה המסורתית. אלה כללו בעיקר מקצועות הקשורים לתחומי ההיי-טק, חשבונאות, עבודה סוציאלית, גרפיקה ממוחשבת ואף עיצוב ואדריכלות. עם זאת, מרבית ההשכלה המקצועית ניתנה בדרך של הכשרות מקצועיות, ורק מיעוטה ברכישת השכלה אקדמית (השכלה פורמלית לתואר). מציאות זו החלה להשתנות עם פתיחתן של מכללות אקדמיות אשר הותאמו לצורכי הקהילה החרדית.

אשר לציבור הגברים החרדים, הגם שחלה עליה ניכרת במספר הגברים היוצאים לעבוד, הרי שהכשרתם נותרה ברובה הכשרה מקצועית נמוכה. השתלבותם של גברים במסלולי-הכשרה אקדמיים, היתה ונותרה תופעה שולית מבחינה מספרית. אין ספק שתופעה זו ניזונה, ולו בחלקה, מהיעדר השכלה בקרב גברים חרדים במקצועות הליבה (מתמטיקה ואנגלית), דבר אשר מקשה עליהם להתקבל למוסדות האקדמיים, והופך את משך הלימודים האקדמיים לארוכים ויקרים במיוחד (זאת עקב ההשלמות הרבות הנדרשות מהם).

במחקר זה ביקשנו לבחון את עמדותיהם של גברים חרדים ביחס ללימודים אקדמיים באמצעות הפצת שאלונים לאוכלוסייה החרדית הרלוונטית לנושא המחקר. מטרת השאלונים היתה לבדוק את רמת הנכונות ללימודים גבוהים, וכן לאתר ולאבחן את הבעיות והחסמים העומדים בפני אלה מהם המעוניינים לרכוש השכלה אקדמית.

אנו מעריכים שקיימת כיום אי-בהירות בקרב הציבור הרחב ובקרב מקבלי ההחלטות באשר לעמדותיהם של צעירים חרדים ביחס ללימודים אקדמיים וביחס לצעדים שיש לנקוט על-מנת להפוך מסלול זה לנגיש יותר עבור גברים חרדים. אנו תקווה כי מחקר זה ישמש נדבך מרכזי בהבנת יחסם של צעירים חרדים ללימודים גבוהים וביחס לקשיים השונים העומדים בפניהם במסלול זה.

סקירת ספרות – כלכלה ותעסוקה במגזר החרדי

מזה כשני עשורים ומחצה הורחב והועשר המחקר העיוני והמעשי הבוחן את תופעת "החרדיות" אשר תופסת מקום נרחב למדי בהווה התרבותית, החברתית והכלכלית בישראל. העניין הציבורי והאקדמי בחברה החרדית הלך וגדל אף הוא, ובהתאם התפתחה גם החשיפה העיתונאית והספרותית של חברה זו. מקורותיו האקדמיים של מחקר הבוחן את החברה החרדית נובעים ממגוון רחב ביותר של דיסציפלינות ותת-דיסציפלינות מחקריות, החל מהשדה הסוציולוגי לענפיו השונים (סוציולוגיה של קבוצות-מיעוט פונדמנטליסטיות, סוציולוגיה פוליטית, עבודות-שדה אנתרופולוגיות ומחקרים המבוססים על Life Story), וכלה בעבודות-מחקר מתחומי הכלכלה, הגיאוגרפיה, הדמוגרפיה, מחקרי מגדר ופמיניזם, היסטוריה וחינוך.

בין המחקרים הרבים העוסקים בחברה החרדית, קיימים גם מחקרים ודוחות שונים אשר בחנו את יחסם והשתלבותם של החרדים בישראל ובתפוצות אל עולם העבודה והתעסוקה, וכן היבטים ייחודיים בהקשר המקומי, הקשורים להכשרה מקצועית וללימודים גבוהים. ככלל, ישנה בספרות המקצועית התייחסות מעמיקה וענפה לנושא התעסוקה וההכשרה המקצועית, הן בהיבט המקומי-ישראלי והן בתפוצות, וזאת ביחס למיעוט המחקרים אשר בחנו את נושא ההשכלה הגבוהה בציבור החרדי.

הקהילה החרדית בישראל פיתחה מערכות-יחסים מורכבות עם רשויות המדינה המודרנית והחברה הכללית, שאפשרו לה לבסס ולקיים במשך שנים רבות את "חברת הלומדים" כפי שהגדירה הסוציולוג פרופ' מנחם פרידמן. פרידמן² מראה כיצד תיעלה חברה זו במשך העשורים האחרונים את מיטב בניה ללימודים תורניים מלאים לאורך שנים רבות. הישג זה התאפשר הודות ללחצים פוליטיים תמידיים של נציגי ציבור זה בממשלות קואליציוניות שונות בהן היו המפלגות החרדיות לשון מאזניים (בעיקר לאחר המהפך הפוליטי ב-1977), והימנעות מחובת השירות הצבאי. פרידמן טוען כי הצלחתם של החרדים קשורה לאופן בו הם הצליחו לנצל את מדיניות הרווחה הישראלית להקמתה וביסוסה של "חברת הלומדים", בה נהוג ללמוד בשיבה לפחות עד לנישואין (ואף שנים רבות לאחר מכן, על-פי מודל הלימוד הליטאי). אתגרי המודרנה, תנועת ההשכלה, הרפורמה והציונות החילונית, חייבו את חיזוקו של המחנה החרדי "וחברת

² פרידמן (1991), מכון ירושלים לחקר ישראל.

הלומדים", אשר מציבים אלטרנטיבה חברתית ליהדות הלא-חרדית בישראל. עם זאת גורס פרידמן כי בהצלחתה של חברה זו טמונים גם הזרעים אשר מביאים לכרסום מתמיד בחוסנה וביציבותה הכלכלית והחברתית. הגידול הדמוגרפי המהיר המאפיין את הקהילה החרדית הישראלית, והסתגרותה התרבותית, גרמו לתחילת התערערות הכלכלית של קהילה זו, אשר רבים מבניה אינם מתפרנסים למחיתם. מצב זה הגביר את תלותו הכלכלית של הציבור החרדי בחברה הכללית ובתקציבי המדינה, אשר על-פי הערכתו של פרידמן, מעמידים בסימן שאלה את המודל הנוכחי של "חברת הלומדים". פרידמן עצמו הרהר בדבר ושאל: "האם לא תיאלץ החברה החרדית בעתיד הקרוב לקיים מיון בין אלה שיתקבלו לשיבות לבין אלה שייאלצו להשתלב בצורה זו או אחרת בתהליך הסוציאליזציה המקובל בעולם המערבי?" (פרידמן, 1991:192). בלשון אחר, פרידמן מניח כי לטווח הארוך נראה שלא יהיה מנוס מכך שחלקים מסוימים מהאוכלוסייה החרדית בישראל יידרשו לרכוש הכשרה מקצועית והשכלה גבוהה על-מנת שיוכלו להשתלב בעתיד במעגלי תעסוקה שונים³. ניתן לומר כי תיאורו של פרידמן את הצלחתה הפנומנלית ובעיותיה של "חברת הלומדים" בעשורים האחרונים, התקבל על-ידי מרבית מחוקרי החברה החרדית בשנים האחרונות. החולקים על פרידמן (רוז, 2006) טוענים כי השקפתו מייחסת משקל-יתר להיבטים חומריים-כלכליים אשר אינם לוקחים בחשבון היבטים ערכיים ואידיאליים שונים שמאפשרים את המשכיותו החיונית של המודל התורני בחברה זו. ואכן, לא מדובר עדיין בשינוי רדיקלי באורחות-חיים של החרדים ובוודאי שלא בשינוי נורמטיבי או אידיאולוגי-רוחני גורף כלפי ערך העבודה בקרב ציבור זה. עם זאת, לאחר התרחבותה והתחזקותה של חברה זו בשליש האחרון של המאה ה-20 והתעצמותן של קבוצות-שוליים שונות בציבור זה (אוכלוסייה גדולה של "בעלי-תשובה" וחרדים ממוצא אמריקאי ואירופי), מחלחלים שינויים מסוימים אשר ייסקרו בהמשך ביחס לעולם העבודה וההשכלה האקדמית, אשר השפעתם על דמותה של החברה החרדית טרם הוערכו כראוי.

בשל מעמדה ומצבה הייחודי של הקהילה החרדית בישראל, קיימת חשיבות לממד ההשוואתי הבוחן את התפתחותן השונה בתכלית של קהילות חרדיות מבוססות במערב-אירופה ובארה"ב לבין התפתחותה של קהילה זו בישראל. עבודותיו של פרופ' עמירם גונן (גונן, 2001; גונן, 2005) בחנו את יחסן של הקהילות החרדיות בניו-יורק ובלונדון לעולם העבודה, ומציגות תמונת-מצב עדכנית של הקהילות החרדיות-אשכנזיות בערים אלו. גונן הבחין בין "קהילת הלומדים" שהתפתחה בישראל לבין קהילות "הלומדים

³ יש לזכור כי ההתפתחויות השונות בתחום התעסוקה תואמות באופן חלקי בלבד את תחזיותיו של פרידמן אשר נערכו לפני כשני עשורים.

ומפרנסים" שצמחו בתפוצות אלו. מחקרים אלו הראו כי גם בקהילה אדוקה ושמרנית כמו זו הקיימת בסטנפורד-היל, לונדון, רק כחמישית מהגברים הנשואים מקדישים את עצמם ללימודי הקודש במסגרת ה"כוללים". מרבית הגברים החרדים בקהילה בלונדון עובדים לפרנסתם בעבודות שונות, לעיתים קרובות במקצועות בהם ההכנסה נמוכה. בהיעדר השכלה והכשרה נאותים, נותרו הפרנסות המרכזיות קשורות בענפי המסחר והשירותים בתוך הקהילה החרדית ובענפי הנדל"ן. יש לציין כי המעבר מהמעמד האידיאלי "תורתו אמונתו", למעמד של מפרנס "ובעל-בית" הוא הדרגתי ומלווה בשלבי ביניים שונים. עם זאת, קהילה זו מסוגלת להתאים עצמה לשינויים כלכליים וסביבתיים אשר פקדו אותה (צמצום תמיכתה של מדינת הרווחה האנגלית) ולהפחית בשעת הצורך את מספר הלומדים המוחלט שבקרבה. בדומה לקהילה בלונדון, אימצה לעצמה הקהילה החרדית בניו-יורק דפוסי פעילות והתייחסות ייחודיים לעולם העבודה, אשר מכתיבים מעבר מעולם הישיבות לעולם העבודה בשלבים שונים בחיי הגבר החרדי (גונן, 2001). בניו-יורק זוהו הבדלים משמעותיים בין חסידים לליטאים בתחום זה. בקרב גברים חסידים מקובל כי לאחר החתונה מסתיימת תקופת לימודיהם בישיבה והם מפלסים את דרכם לעולם התעסוקה, לרוב ללא הכשרה מקצועית מסודרת או לימודים גבוהים. לעומתם, תקופת הלימודים התורניים בישיבות הליטאיות ארוכה יותר ונמשכת לעיתים קרובות גם לאחר החתונה. היציאה לעולם התעסוקה בציבור הליטאי בניו-יורק כרוכה בלימודים גבוהים ובהכשרה מקצועית. בנוסף, מונה גונן מספר לקחים מהניסיון באמריקה, הרלוונטיים למציאות הישראלית.

כאמור, הקהילות החרדיות בתפוצות והקהילה החרדית בישראל התפתחו באופן שונה למדי. רצונם של החרדים להימנע עד כמה שניתן מהשפעתה התרבותית והחברתית של החברה הכללית ולהימנע עד כמה שניתן מחובת הגיוס לצה"ל, יצרו דפוסי התייחסות שונים לעולם העבודה והתעסוקה בקרב ציבור זה. "חברת הלומדים" החרדית בארץ ומערכת החינוך החרדית עליה מבוססת חברה זו, מנעו עד כה כמעט לחלוטין את השתלבותם של גברים חרדים בשוק התעסוקה הישראלי. מחקרים ודוחות כמותיים שונים, מציגים תמונה עגומה אודות השתלבותם של גברים חרדים בשוק העבודה הישראלי ועל יחסם למושג העבודה והפרנסה שאינה תורנית.

על-פי הסקר החברתי לשנת 2005 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נמצא כי בעוד ששיעור ההשתתפות בכוח העבודה במשק עמד על 62% בקרב כלל האוכלוסייה בישראל (בגילאים 20+) – היה שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בקרב הציבור החרדי 38% בלבד. בקרב גברים חרדים שיעור ההשתתפות בכוח העבודה היה נמוך עוד יותר

ועמד על 30% בלבד. נתונים אלה משלימים את תמונת המצב אותה מציג ברמן (ברמן, 2000) אודות שיעור הגברים החרדים המצויים "באוהלה של תורה" בשלבים שונים של חייהם בישראל. בשנת 1996 למדו כ-60% מכלל הגברים החרדים בגילאים 25-54 לימודים מלאים בישיבות ובכוללים (בגילאים 25-29 שיעורם מגיע ל-77%). לעומת זאת, בקהילות החרדיות בארצות הברית ובארצות אחרות, מקדיש מיעוט קטן של גברים מעל גיל 25 את מלוא זמנו ללימודי קודש מלאים. כך למשל, ממשיכים רק 6% מקרב בני הקהילה החסידית במונטריאול בלימודים תורניים במסגרת הישיבה לאחר שעברו את גיל 25 (Berman, 1999). חשוב לציין כי נתונים אלה ואחרים המוזכרים בקשר לתעסוקה ועבודה במגזר החרדי, מייצגים רק עובדים מוצהרים, המועסקים במקומות עבודה רשמיים. למעשה, קשה מאוד להעריך מהו היקף העבודה והמסחר הפנימי בתוככי הציבור החרדי, אשר אינו נוהג לדווח לרשויות האזרחיות על דפוסי-חיו, וממילא אינו נכלל גם בנתונים הסטטיסטיים.

בין אם הפרנסה גלויה ומדווחת ובין אם לאו, קשה לומר כי היא מצויה בשפע בקרב רבים בחברה החרדית, שכן העבודות המתבצעות בתוך הקהילה (המגזר השלישי ועמותות, מסחר זעיר, שירותים ועבודות קודש תורניות) אינן עבודות עתירות הכנסה. לשם המחשה, בשנת 1995 היתה הכנסתה החודשית הממוצעת של משפחה חרדית בירושלים כ-3,700 ש"ח לעומת 7,100 ש"ח למשפחה לא חרדית. בהכנסה זו, מרכיב התמיכות הממשלתיות היה 55% (עוד בטרם קוצץ מערך ההטבות והקצבאות ב-2003, בעקבות מדיניותו של בנימין נתניהו כשר האוצר), וזאת בהשוואה לתמיכה בגובה של 12% בלבד מכלל ההכנסות של משפחה לא-חרדית (דהן, 1999). פערים כלכליים אלה ניכרים בכל המדדים האפשריים, אך עומדים בניגוד מוחלט להיותו של הציבור החרדי ציבור משכיל בעל שנות השכלה ולימוד רבות. חרף העובדה כי 75% ממשקי הבית החרדים לומדים למעלה מ-16 שנות-לימוד (לעומת 28% בקרב משקי בית שאינם חרדים), אין להשכלה תורנית זו ערך מעשי בשוק העבודה (דהאן, 1999:38). במצב הנוכחי יצרה התרחבותה של החברה החרדית לחצים בלתי מבוטלים על הקופה הציבורית ועל מערך שירותי הרווחה והסעד שמדינת ישראל מספקת לאוכלוסייה זו. במקביל, הלך וגבר הלחץ הכלכלי הפנימי על משפחות רבות בציבור החרדי ועל מוסדות הסעד של ציבור זה בכללותו, בייחוד לאחר השינוי החד שחל במערך הקצבאות שהיה נהוג עד 2003. התמורות הכלכליות במדיניות הרווחה הביאו לכך שמחציתו של ציבור זה חי בארץ מתחת לקו העוני.

על המצוקה הכלכלית הרווחת בחברה החרדית, בייחוד בשנים האחרונות, ניתן ללמוד מעבודתו של בצלאל כהן (2005) אשר מתארת באופן בהיר וחד את הסבך הכלכלי אשר בו מצויים רבים בחברה החרדית שעליה הוא נמנה. הסיבות למצוקה

זו נובעות ממספר גורמים, בראש ובראשונה הקיצוצים שהוזכרו בהטבות, במענקים ובקצבאות הביטוח הלאומי. בשל קיצוצים אלה, ירדו באופן משמעותי הכנסותיהן של משפחות רבות, בייחוד משפחות מרובות ילדים. בנוסף, חלו קיצוצים ניכרים בהקצאות הממשלתיות לכוללים, אשר הביאו לירידה בהכנסות האברכים ובאפשרותם למצוא משרה תורנית כלשהי בכוללים ובישיבות. סבסוד שכר הלימוד במוסדות חינוך תורניים רבים הופחת, והדבר הוסיף גם הוא להכבדה הכלכלית על משפחות רבות אשר מפרנסיהן פוטרו מהמוסד החינוכי (או שמשכורתם קוצצה) והתקשו להמשיך ולשלם את שכר הלימוד. להכבדה כלכלית זו היתווסף המחסור הניכר במקומות עבודה לנשים, שהן המפרנסות העיקריות במשק הבית החרדי. במקביל להחרפה במצוקה הכלכלית, חלה גם עלייה מסוימת "בסל ההוצאות" של משפחות חרדיות, בשל העלייה במחירי הדירה, החינוך ובהוצאות מחייה נוספות.

כהן מזכיר חסמים שונים, ביניהם חסמים מבניים כגון היעדר השכלה ומיומנויות למידה פורמליות וחסמים אידיאולוגיים ונורמטיביים, כגון הביטחון בחסדי-שמיים והחשש מגיוס לצה"ל, אשר מקשים ומונעים מחרדים רבים להשתלב במעגלי תעסוקה שונים, זאת למרות המצב הכלכלי הקשה בו הם נתונים.

חרף החסמים המבניים והאחרים אותם מזכיר כהן במאמרו, מצביעים אחרים על התמורות החברתיות-תרבותיות והכלכליות שחלו בשנים האחרונות בחברה החרדית ביחס לעולם העבודה, רכישת מקצוע, יציאה לעבודה ורכישת השכלה גבוהה.

מסגרות הכשרה מקצועית ומכללות אקדמיות שונות החלו לפעול בשנים האחרונות סביב מרכזי האוכלוסייה החרדית בירושלים ובבני-ברק, וזאת על אף החששות וההתלבטויות הקיימות בנושא זה בציבור החרדי. מסקירת מגוון המסגרות ומסלולי ההכשרה האקדמיים והמקצועיים שערך יעקב לופו (2004), המיועדים לנשים ולגברים חרדים שהתפתחו בשנים האחרונות⁴, ניתן להבחין בפיקוח ההדוק של הממסד הרבני על תכני הלימוד והתאמתם המרבית לאורח החיים החרדי. לופו מניח כי גם בעתיד יהיה צורך בפיתוחן הבלעדי של מסגרות הכשרה והשכלה ייחודיות לחרדים. על אף החששות וההתלבטויות של מנהיגי ציבור זה, פועלות מסגרות אלו בגלוי, וחלקן אף זוכות לתמיכת הממסד הממלכתי והאקדמי. למרות זאת, קשה עדיין מאוד להעריך בשלב זה מהי מידת הצלחתן של מסגרות אלו בהכשרת צעירים חרדים ובהקניית ידע ומיומנויות הנדרשות בשוק העבודה המודרני.

⁴ הסקירה כללה את התפתחותם והרקע להקמתם של מוסדות ומסגרות הכשרה מקצועיות ואקדמיות, הערכת מספר הסטודנטים הלומדים בכל אחד מהמוסדות והיצע הקורסים ומסלולי הלימוד הקיימים במוסדות אלה.

בנוסף, מאיר מחקר זה את נושא העבודה וההשכלה והיחס כלפיהם בימינו, בהקשר ההיסטורי והתיאולוגי הרחב שהתלווה לפולמוס המתמיד של היהדות האורתודוקסית, אל מול המודרנה בדורות האחרונים. לופו טוען כי שורשי המפנה ביחס לעולם העבודה וההשכלה בימינו, מצויים כבר בראשית צמיחתו והטמעתו של האידיאל התורני אשר התפתח בימיה הראשונים של מדינת הרווחה הישראלית.

בניגוד למחקרים שנסקרו עד כה, אשר בחנו את היחס האמביוולנטי לעבודה ולהשכלה בקרב החרדים ואת התמורות שחלו בשנים האחרונות ביחס אליהן ברמת המאקרו, מציגות עבודותיהם של שטדלר (2001), חקק (2004) ודהאן (2004) מבט קרוב יותר אל העולם החרדי, תוך בחינת היבטים התנהגותיים ואידיאולוגיים. עבודות אלו משקפות מפגש בין-תרבותי טעון, הכרוך במעבר ממסגרות-לימוד תורניות למסגרות הכשרה ותעסוקה בחברה הכללית בקרב נשים וגברים חרדים.

נורית שטדלר בחנה את יחסה של הקהילה החרדית, ובייחוד את יחסה של האליטה הליטאית בישראל כלפי מושג העבודה, לאור הפירוש המחודש שניתן למקורות ולמסורות הלכתיות שונות ביחס למושג זה. על-פי שטדלר, תהליך התגבשותה והתחזקותה של "חברת הלומדים" הישראלית לווה בפרשנויות ובביאורים מחודשים למקורות הלכתיים שונים אשר איששו ואישרו את אורח החיים המחייב התמסרות מוחלטת ללימודים תורניים, וזאת על חשבון מקומה וחשיבותה של העבודה לשמה. תפיסה רוחנית ואידיאולוגית זו, המעניקה משמעות רוחנית עילאית למצוות לימודי הקודש, נתנה לגבר החרדי גושפנקא להאריך באופן משמעותי את תקופת לימודיו התורניים והצדיקה את ההימנעות מתעסוקה מודרנית ומהנאות חומרניות המאפיינות את החברה המודרנית. פרשנות מחודשת זו יצרה במקביל האדרה של מושג "העוני מרצון" ושל ההסתפקות במועט המאפיינת פלח נרחב של החברה החרדית בישראל, והפכה אותה לנורמה חברתית מחייבת.

אידיאל חברתי זה ביחס לעולם העבודה המודרני עומד למבחן ערכי ומעשי כבר במגע הראשון של צעירים חרדים החוסים תחת "אוהלה של תורה", עם המסגרות להכשרה מקצועית ומסלולי התעסוקה שאינם תורניים (חקק, 2004). באמצעות מערך תצפיות וראיונות בכיתת הכשרה ללימודי-מקצוע, בחן מחקרו של חקק את התמורות וההשפעות שחלו בקרב צעירים חרדים, לאור הכשרתם המקצועית והמפגש הבין-תרבותי שנוצר במסגרת כזו. מסגרת הלימוד שנבחרה במחקר היתה כיתת-לימוד לגברים חרדים אשר למדו במגמת תעשייה וניהול מערכות-מידע ב"מרכז החרדי להכשרה מקצועית" בירושלים. מרבית התלמידים בכיתה זו השתייכו לזרם החרדי ליטאי, וברובם היו בנים למשפחות המשתייכות לשולי החברה החרדית אשר מאסו בלימודי הקודש במסגרת

תורנית (בעיקר מלימודי הגמרא) והיו מעוניינים להיחלץ ממעגל העוני בו היו שרויים. מחקרו מציג שתי מגמות שונות ביחסם ובהתמודדותם של צעירים חרדים עם עולם העבודה המודרני: מצד אחד יש לאותם צעירים חרדים תכונות כגון שקדנות, יכולת התמדה, דחיית סיפוקים ואמונה ביכולתם להצליח ולהשתלב בעבודה. תכונות אלו מעניקות להם יתרון מסוים בשוק העבודה המודרני ואפשרות להשתלבות מוצלחת בו. אך מנגד עלו במפגשים אותם ערך חקק עם התלמידים, פועלים ניכרים בתפיסות העולם (למשל, ערך שונה לתפיסת "הזמן" ניהולו וארגונו, והסתמכות לא רציונלית ומוחלטת בחסדי שמים) ובידע בסיסי במיומנויות יסוד כגון אנגלית ומתמטיקה, החסרות להשלמת לימודיהם והעסקתם במקצועות שונים. בנוסף, מרכזיותן של שיטות הלימוד התורניות המבוססות על פלפול בחברותא, האמורים לעצב את כל ישותו וזהותו של היחיד, אינן מתאימות למערכת ההכשרה המקצועית ולשיטות לימוד אקדמיות אשר אמורות להקנות ליחיד ידע וכישורים המביאים להישגים קונקרטיים אשר אינם מקובלים בעולם הישיבות.

עם זאת ועל אף תכונות-יסוד אשר אובחנו כמשותפות לשני העולמות, מדגיש חקק כי המפגש עם מערך הלימודים המקצועיים ויותר מכך, עם העולם האקדמי, מזמין עימות ישיר מול מודל תרבותי וחברתי שונה ומנוגד, אשר להערכתו מחייב רמה גבוהה של מודעות וערנות לכל צדדיה של החברה החרדית, זאת על-מנת שניתן יהיה לאפשר לצעירים חרדים להשתלב במערכות הכשרה אלו באופן מושכל וזהיר. בחינה נוספת של תהליכים חברתיים ותרבותיים במעבר ממודל תרבותי אחד למשנהו, התרחשה במעקב אחר המחזור הראשון של כיתה ניסיונית להכשרת נשים לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית.⁵ ניקול דהאן (2004) אשר נמנית על הציבור החרדי, ערכה מחקר סוציולוגי אנתרופולוגי הכולל ראיונות ותצפיות אשר התחקו אחר תהליכים הדרגתיים שחלו בחניכות, בקשיים ובתמורות בתפיסתן העצמית במהלך ההסבה האקדמית. שינויים אלה כללו אמפטיה לציבור החילוני ולתרבותו, התמקצעות בטיפול הסוציאלי והתרחקות מסוימת מהעולם החרדי אליו הן שייכות. על אף ההומוגניות היחסית של קבוצת המחקר (נשים חרדיות) נצפו הבדלים מהותיים בין לבין עצמן ובין לבין סגל ההוראה החרדי. הבדלים אלה מצביעים על הרב-גוניות העצומה בתוך המגזר החרדי ועל השונות הרבה השוררת בו. בדומה לחקק, גם דהאן מדגישה את הצורך בהכרת שונות תרבותית זו, המחייבת חשיבה מחודשת על התאמות שונות של מערכות הלימוד האקדמיות לציבור החרדי בישראל.

⁵ ההסבה האקדמית לא נערכה במסגרת האוניברסיטה עצמה, אלא תחת פיקוחה במסגרת מכללה חרדית לנשים שאפשרה לראשונה התמקצעות בתחום זה.

אימוצה ויישומה הנרחב של גישה זו, בא לידי ביטוי במספר מוסדות אקדמיים אשר הוקמו בשנים האחרונות שהותאמו לצורכי הציבור החרדי בישראל ולמאפייניו. תהליך זה התרחש בין היתר בשל העובדה שמרבית המחקרים הקיימים הבליטו את החשש השורר (עדיין) בלב רבים בציבור החרדי, מפני סתירות אפשריות והתנגשות בין אמונתם לבין רעיונות אינטלקטואליים ודפוסי לימוד המנוגדים לאורחות חייהם.

בניגוד לגישה הרווחת, המחייבת התאמות תרבותיות ומתודולוגיות של מוסדות ההכשרה האקדמיים, הראה מחקר אשר נערך בקרב קבוצות חברתיות פונדמנטליסטיות נוצריות בארה"ב (Schultze, 1993), כי בקרב קבוצות אלה ניכרת הגמשה והתפשרות על עקרונות מסוימים, אשר מסייעים להן להשתלב בשוק העבודה ובהכשרה האקדמית. פשרות אלה לא נעשו על חשבון עיקרי אמונתן וחינוכן, אלא רק ביחס להיבטים מעשיים הקשורים לשוק התעסוקה והאקדמיה. גם פשרות אלה נעשו בהדרגה ובמתינות שהגדילו בסופו של דבר את רמת הפרגמטיות של הקבוצות הפונדמנטליסטיות ביחס ללימודים בקולג' ובאוניברסיטה.

הניסיון המחקרי שנצבר בשנים האחרונות במטרה להעריך את השינויים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים החלים בקרב הציבור החרדי ואת השפעתם על כלל החברה בישראל, נוטה לפשטנות מסוימת של מקורות השינוי. חשוב לזכור כי בחברה החרדית חלים שינויים ותמורות אשר במהותם אינם קשורים להשפעות חיצוניות של החברה הכללית, אלא הם תולדה של מגמות ותמורות **פנימיות** במגזר זה. לא כאן המקום להרחיב את הדיון באשר למקורותיהם של שינויים פנימיים אלו, אך ניתן ללמוד רבות על השינוי וההתפתחות של השיח החרדי הפנימי ממחקרו המעמיק של קפלן (2007). המחקר מציין את היקפה של החזרה בתשובה ומקומה של קבוצה זו בתוך האוכלוסייה החרדית, ואת תהליך יציאתן של נשים חרדיות לתעסוקה כללית והשפעתה על מבנה החברה והמשפחה החרדית. תופעות פנים-חרדיות אלו ואחרות, מחוללות תמורות כבדות משקל בציבור זה, ויש לתת עליהן את הדעת ביתר שאת על-מנת להבין את מכלול התופעות הקשורות בתעסוקה, הכשרה ולימודים אקדמיים בציבור החרדי.

הכשרה מקצועית ואקדמית במגזר החרדי

1. רקע כללי

עם התגברותה של המצוקה הכלכלית במגזר החרדי, גברה ההכרה הפנימית של מנהיגי ציבור זה בצורך להפנות יותר צעירים חרדים למעגל העבודה. בעקבות שינויים חברתיים וכלכליים אלה החלו לקום לפני למעלה מעשור מסגרות הכשרה והשמה שונות המיועדות לציבור החרדי. מסגרות אלה נחלו הצלחה מוגבלת בלבד, אך חוללו תמורות חברתיות וכלכליות אשר נבעו בין היתר מהלגיטימציה לה זכו מוסדות-הכשרה אלה בקהילה החרדית.

הרצון לפתור את המצוקות הכלכליות באופן מהיר ופשוט, הוביל את מרבית הפעילות להתמקד בתחומי-לימוד, המאפשרים לתלמיד לרכוש מקצוע מבוקש כמו שמאות-מקרקעין, תכנות, טכנאות-מחשבים, גרפיקה, הנהלת-חשבונות והנדסאות, תוך זמן קצר יחסית. העובדה שמקצועות אלה הם לרוב בעלי פוטנציאל-השתכרות נמוך יחסית (לפחות בשנות העבודה הראשונות), יוצרת מצב בו הציפייה לצאת במהרה ממעגל המצוקה הכלכלית, אינה מציאותית תמיד. זאת ועוד: הקושי בקריאת מפת הביקושים יצר לא אחת מצב בו כמות הלומדים במקצועות מסוימים עלתה על הנדרש בשוק התעסוקה והותירה בוגרים רבים ללא יכולת למצוא תעסוקה בתוך זמן סביר משעת סיום הלימודים.

המציאות בה יותר ויותר חרדים מנסים לפרוץ את מעגל המצוקה באמצעות רכישת השכלה, מחייבת גיבוש כלים אשר יסייעו לצעירים חרדים המעוניינים בכך לרכוש השכלה במסגרות אקדמיות מוכרות ומוערכות. להבדיל מהכשרה מקצועית ממוקדת, מאפשר תואר אקדמי השתלבות בעבודה גם בתחומי עיסוק אחרים, אשר אינם קשורים דווקא בתחום ההתמחות. הכשרה מסוג זה תביא לכך שמשורות איכותיות בשוק העבודה, הפרטי והציבורי, יהיו נגישות גם לציבור החרדי. יצוין כי השירות הציבורי חסום כיום כמעט לחלוטין בפני הציבור החרדי, מכיוון שתואר אקדמי הוא תנאי-סף ראשוני לרוב המשרות המוצעות בו.

במציאות הנוכחית מתקשים בוגרי ישיבה רבים לפנות למסלול האקדמי, וזאת חרף קיומן של מסגרות אקדמיות ייעודיות לציבור החרדי, כפי שיפורט להלן. בשל קשיי מימון ופרנסה ובשל היעדר השכלה יסודית נדרשת, נאלצים בוגרי הישיבות לרכוש

השכלה המאפשרת את השתלבותם בעבודות שכר נמוך יחסית. זוהי תופעה בלתי רצויה, שכן היא מובילה למצב שבו למרות שהצער החרדי יוצא לעבודה, תוך ויתור משמעותי על לימודי-קודש ועל אורח החיים אליו הורגל, הוא נשאר בשוליים הכלכליים של החברה ולעתים קרובות אף ממשיך להיות תלוי בגורמי תמיכה ובנדבנים.

תופעה זו באה לידי ביטוי במלוא עוצמתה וחריפותה בירושלים. בעיר אשר כשליש מכלל אוכלוסייתה היהודית היא אוכלוסייה חרדית, בולט מאוד הפער בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה בין שתי האוכלוסיות: בקרב גברים שאינם חרדים במחוז ירושלים, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה עומד על 67%, בעוד שרק 18% מהגברים החרדים במחוז משתתפים בכוח העבודה⁶. בשנת 2005 היוותה אוכלוסיית ירושלים 85% מאוכלוסיית מחוז ירושלים. חלקה הנמוך של האוכלוסייה החרדית בכלכלה העירונית תורם משמעותית לבעיית העוני בירושלים. הימצאותו של חלק ניכר מהציבור החרדי מחוץ למעגלי עבודה חדשניים ואיכותיים, מקשה על צמיחתה של כלכלת ירושלים, ומקרינה על חולשתה המוניציפאלית והעשויות והעמידות. על-מנת להיטיב עם הציבור החרדי ועם כלכלת ירושלים, נדרשת מדיניות סדורה שתסייע בגיבוש אמצעי תמיכה שיהפכו את המסלולים האקדמיים והטכנולוגיים לנגישים וזמינים בפני החרדים המעוניינים להשתלב במקצועות חדשניים ואיכותיים. בדרך זו יתורגמו התמורות המתרחשות ממילא בחברה החרדית, לצמיחה בת-קיימא של העיר.

למדיניות מסוג זה גם חשיבות ברמה הלאומית, שכן השתלבותם של חרדים בענפים הדורשים מיומנויות והכשרה אקדמית, תשפר בטווח הארוך את מעמדו התחרותי של המשק הישראלי, אשר הולך ומבסס את כלכלתו על תעסוקה מוטת-ידע.

2. סקירת המוסדות הקיימים⁷

בשנים האחרונות ניתן לראות בבירור גידול הדרגתי בשיעור הגברים החרדים המעוניינים להשתלב בשוק העבודה. הדבר בא לידי ביטוי בעלייה במספר הפונים לכלל הגופים העוסקים בנושא, בתחום הייעוץ והאבחון התעסוקתי, במסגרות הלימודים המקצועיים ו/או האקדמיים, בהשמה ישירה ובעידוד יזמות עסקית.

במקביל לעלייה בביקוש, ישנו גם גידול במספר הגופים העסקיים, הציבוריים (ממשלתיים ורשויות מקומיות) והוולונטריים, המעוניינים להיכנס לתחומי ההכשרה

⁶ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר חברתי 2005.

⁷ הסקירה המובאת להלן היא פרי של סדרת ראיונות עם מנהלי מסגרות ומוסדות-הכשרה שונים.

וההשמה במגזר החרדי. ביטוי בולט למגמה זו ניתן לראות בעיתונות החרדית, בה מתפרסמות כיום מודעות רבות המציעות מגוון רחב של מסלולי הכשרה מקצועית ומסלולי-לימוד אקדמיים, שירותי ייעוץ ואבחון, סיוע בהשמה, עידוד יזמות ועוד.

כניסתם של ארגונים ועמותות חרדיות לתחום התעסוקה, היא התפתחות משמעותית ביותר. מוסדות אלה זוכים להוקרה ולהערכה רבה בקהילה החרדית, ועיסוקם במתן מענה תעסוקתי למשפחות נתמכות, מעניק להם לגיטימציה. מובן שפעילות זו מתבצעת ברגישות ראויה והיא דואגת לשמר בכל דרך אפשרית את אורח החיים החרדי.

תהליך זה אינו נתקל כיום בהתנגדות גלויה, מלבד ביקורת נגד מי שמשכנעים אברכים לזנוח את לימוד התורה לצורך פרנסתם. מאידך-גיסא, המהלך גם אינו זוכה באופן גלוי לברכתם של רבנים גדולי-תורה ואדמו"רים, הנמנעים בדרך-כלל מלהתייחס בפרהסיה לנושא. הוראת הרבנים ניתנת בדרך-כלל באופן פרטני לפונה אליהם והיא תלויה במשתנים רבים, כגון הצלחתו של הפונה בלימוד התורה ומצבו הכלכלי האישי. באופן יוצא-דופן השמיע האדמו"ר מבעלז בחודש תשרי תשס"ו (ספטמבר 2005), את עמדתו אודות הצורך של אברך שאינו מתאים ללמוד ב"כולל" לאורך שנים, להכין את עצמו ליציאה לעבודה מסודרת באמצעות לימוד מקצוע בשעות הערב.

3. מוסדות להכשרה מקצועית

לאור הביקוש הרב להכשרה מקצועית בקרב צעירים חרדים המעוניינים להשתלב בשוק העבודה (במקצועות שאינם מקצועות תורניים או בתחום ההוראה), פועלים כיום מספר מרכזים ותכניות להכשרת חרדים בתחומים מקצועיים שונים. מרכזים אלה מותאמים לצרכים ולמאפיינים של התלמיד החרדי ולכן גם מקובלים על רובו של ציבור זה. במוסדות אלה ישנה הפרדה ברורה בין לימודי גברים ונשים, ובחלקם ישנו פיקוח רוחני על התכנים ושיטות הלימוד.

3.1 "פרנסה בכבוד"

מזה כעשור שנים מפעיל הג'וינט בשיתוף משרד התעשייה והמסחר, תכנית בשם "פרנסה בכבוד". תכנית זו מכוונת ומיועדת לציבור החרדי ומטרתה להכשיר תלמידי-ישיבות ללימודים מקצועיים הנדרשים בשוק העבודה, תוך מתן סבסוד משמעותי. אוכלוסיית היעד של התכנית היא אברכים נשואים מעל גיל 23, אשר עוברים מיון וסינון טרם

קבלתם לקורס מקצועי. התכנית כוללת מגוון תחומים, כגון טכנאות-מחשבים ותכנות, ניהול רשתות מחשבים, בדיקת תוכנה, שמאות מקרקעין, הידרו-תרפיה, טיפול בנוער, נהגי אוטובוס, ייעוץ-מס, ועוד.

ההכשרות מתבצעות על-ידי גופים שונים המחויבים גם לדאוג להשמתם של לפחות 50% מבוגרי הקורס בעבודה בתחום ההתמחות שלהם. בחלק גדול מהמקרים נפתח הקורס בשיתוף הגורם המעסיק, במתכונת של "כיתה במפעל". על-פי הערכות מנהלי התכנית, הוכשרו במסגרת זו קרוב ל-600 גברים אשר כ-60% מהם השתלבו מאוחר יותר בשוק העבודה⁸. לצערנו לא קיים מעקב ארוך-טווח אחר בוגרים אלה, ולכן לא ניתן לדעת אם התמידו במקום עבודתם.

3.2 המרכז החרדי להכשרה מקצועית

המרכז הגדול והפעיל ביותר בארץ בתחום ההכשרה המקצועית הוא "המרכז החרדי להכשרה מקצועית" הפועל בירושלים מ-1996 והכשיר עד כה למעלה מ-1,200 בוגרים, מחציתם גברים. כיום מפעיל "המרכז החרדי" שלוחות בבני-ברק, באשדוד ובקריית-ספר.

לימודי התעודה במרכז זה כוללים הכשרה בתחומים רבים, החל ממקצועות טכניים כגון חשמלאות מעשית ושרטוט, וכלה בקורסי-שיווק, ייעוץ פנסיוני, נדל"ן ומחשבים. הלימודים במרכז כוללים גם מסלול להכשרת הנדסאים תחת פיקוחו של המרכז להדרכה טכנולוגית של משרד התעשייה והמסחר (מה"ט). במסלול זה הוכשרו עד עתה הנדסאי תעשייה וניהול, תוכנה, אדריכלות ועיצוב פנים, אלקטרוניקה ובנייה.

הקבלה ללימודים מותנית בבחינות מיון והכוונה שנועדו לוודא את התאמתם של הנרשמים לתחום הלימודים הנבחר. המוסד הוא בעל אופי חרדי מובהק, ונשמרת בו הפרדה מוחלטת בין שעות הלימוד של גברים ונשים. לימודי הגברים במוסד נערכים בשעות הערב, בכדי לצמצם את הפגיעה בסדרי הלימוד התורני של התלמידים.

3.3 מכון לומדה

מכון לומדה פועל בירושלים למעלה מ-15 שנה ומנהל מערך שיעורים מקצועיים בתחומי-לימוד כגון מזכירות, הנהלת-חשבונות, ייעוץ וחשבות-שכר, עיצוב גרפי והפקת וידאו.

⁸ קינג וגזית (2005), מכון ברוקדייל.

שיעורים אלה מיועדים בעיקר לנשים חרדיות. המוסד מקפיד הקפדה יתרה על הפרדה בין גברים לנשים ונמנע משימוש באינטרנט. בשנה החולפת למדו במכון למעלה מ-500 תלמידים, מרביתם נשים.

4. לימודים אקדמיים

בשנים האחרונות הלך וגדל הביקוש בקרב הציבור החרדי להשכלה אקדמית כפתח ליציאה לעבודה איכותית ומכניסה יותר. תהליך זה נמצא בראשית דרכו וישנן כיום מספר מסגרות חרדיות ולא-חרדיות אשר התאימו את הפרופיל האקדמי והניהולי שלהן לצורכי הסטודנט החרדי.

4.1 ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה בירושלים (בג"ט)

בג"ט הוא מוסד אקדמי טכנולוגי מוכר, מוערך וותיק, המיועד לציבור הדתי והחרדי. מוסד זה נוסד ב-1969 והוכר כמוסד אקדמי ב-1977. מבחינה ניהולית ואקדמית, מחולק המוסד לארבעה מכונים:

- ❑ **מכון לב** – המשלב לימודי קודש וחול בשעות הבוקר ופונה בעיקר לאוכלוסייה דתית-לאומית ופחות לאוכלוסייה החרדית;
- ❑ **מכון טל** – לימודי נשים דתיות וחרדיות בירושלים;
- ❑ **מכון לוסטיג** – לימודי נשים, רובן חרדיות, ברמת-גן;
- ❑ **מכון נווה** – המיועד בעיקר ללימודי גברים חרדים בשעות הערב בירושלים.

התארים אותם מוסמך בג"ט להעניק לבוגריו הם בתחומי ההנדסה והאלקטרוניקה, פיסיקה שימושית ומדעי המחשב, תעשייה וניהול, שיווק וחשבונאות. מכון נווה מפעיל מכינה קדם-אקדמית ייעודית, המיועדת לבוגרי ישיבות חסרי השכלה כללית פורמלית. הקמתו נבעה מהצורך להתאים את מסגרת הלימוד לצעירים חרדים. הפנייה לציבור החרדי נערכת בעיקר באמצעות פרסום בעיתונות החרדית, ועל-פי הערכת מנהליו כ-40% מהסטודנטים במכון נווה מקיימים אורח-חיים חרדי. עד כה סיימו את לימודיהם במכון 130 בוגרים חרדים. בשנה האחרונה נפתחה מכינה קדם-אקדמית לתכנית "עתידיים-חלמיש" [ראה להלן] עבור צעירים חרדים המעוניינים להשתלב במקצועות ההנדסה.

4.2 המכללה החרדית בבני-ברק (מבח"ר)

מבח"ר היא השלוחה האקדמית של "המרכז החרדי להכשרה מקצועית", המיועדת לציבור החרדי בלבד ומותאמת לצרכיו. למוסד זה אין מעמד עצמאי והוא משמש אכסניה למסלולי הלימוד המוכרים והמנוהלים על-ידי מוסדות אקדמיים שונים כאוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת חיפה, באישור ובעידוד המועצה להשכלה גבוהה. מבח"ר החל את פעילותו בשנת 2000 ונלמדים בו המסלולים הבאים: עבודה סוציאלית, לוגיסטיקה, מדעי המחשב, ראיית-חשבון, קלינאות תקשורת, סיעוד וריפוי בעיסוק. לפי הערכות מנהלי מבח"ר, למדו במוסד זה עד כה כ-140 גברים חרדים. במבח"ר קיימת מכינה קדם-אקדמית בפיקוח אוניברסיטת חיפה עבור גברים חרדים, האמורה לאפשר להם לעמוד בדרישות הקבלה ללימודים אקדמיים.

4.3 המכללה החרדית בירושלים

המכללה החרדית בירושלים היא פרי יוזמתה של מנהלת המוסד, הרבנית עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, אשר נתן את ברכתו להקמת המוסד. המוסד נתון תחת פיקוחה של ועדת רבנים המכוונת את דרכו הדתית והחינוכית.

גם למוסד זה אין מעמד עצמאי, והוא משמש אכסניה למסלולי לימוד המוכרים ומנוהלים על-ידי מוסדות אקדמיים שונים כדוגמת אוניברסיטת בר-אילן, מכללת הדסה והאוניברסיטה הפתוחה, באישור ובעידוד המועצה להשכלה גבוהה. המכללה החלה את פעילותה בתשס"א והיא מיועדת בעיקר לבנות חרדיות הלומדות בחוגים לעבודה סוציאלית, מדעי החברה, כלכלה, ניהול ומחשבים, מדעי המעבדה וקלינאות-תקשורת.

הניסיונות לפתיחת מסלולים אקדמיים לגברים במוסד זה לא צלחו עד כה. בשנה האחרונה נפתחה במוסד מכינה קדם אקדמית (בפיקוח אוניברסיטת בר-אילן) למדעי המחשב המתקיימת בשעות הערב במסגרת תכנית "עתידים-חלמיש" (ראה להלן). הנהלת המוסד מקווה להרחיב, בעתיד, את פעילותה של המכללה בקרב אברכים ולפתוח מסלולי לימוד נוספים בתחומי האופטיקה וייעוץ השקעות.

4.4 הקריה האקדמית אונו – השלוחה החרדית

הקריה האקדמית אונו היא מכללה פרטית מוכרת על-ידי המל"ג להענקת תואר ראשון במשפטים ותואר ראשון ושני במנהל-עסקים. בקריה האקדמית הדגש הוא על לימודים

יישומיים ועל מעורבות בקהילה. לפני כחמש שנים פתחה הקריה קמפוס חרדי באור-יהודה, עם התאמה מכסימלית לאורח החיים החרדי. בראש השלושה החרדית עומד כיום הרב יחזקאל פוגל שהקים וניהל בעבר את "המרכז החרדי להכשרה מקצועית".

הלימודים בקמפוס מתקיימים בימים נפרדים לגברים ולנשים, וישנה הקפדה על בחירת התלמידים והופעתם. בכדי לאפשר לתלמידים להמשיך במסגרת לימודיהם בכולל או בעבודתם, מרוכזים הלימודים ביום או יומיים בשבוע בלבד.

שכר הלימוד לתלמידים החרדים מסובסד והוא עומד על כ-60% מגובה שכר הלימוד. לסטודנטים שאינם בעלי תעודת בגרות, קיימת מכינה קדם-אקדמית הממומנת על-ידי "האגודה לקידום החינוך".

בשנת 2005 הוענקו תארים לקבוצת הבוגרים הראשונה במשפטים ובמנהל-עסקים של הקמפוס החרדי. חלק ניכר מהבוגרים בפקולטה למשפטים עברו בהצלחה גם את מבחני לשכת עורכי הדין, והם מועסקים כעורכי-דין מן השורה. עובדה זו, כמו התכנית כולה, זכתה לסיקור נרחב בעיתונות ובתקשורת, כפריצת דרך בתהליך השתלבותם של החרדים בשוק העבודה.

4.5 האוניברסיטה הפתוחה

בשנת הלימודים 2006 החלה קבוצה של 120 תלמידים חרדים את הלימודים לתואר ראשון במסגרת האוניברסיטה הפתוחה. הלימודים סובסדו באמצעות תרומה ייעודית, המנוהלת על-ידי פרופ' עמירם גונן.

ללימודים באוניברסיטה הפתוחה ישנם מספר יתרונות עבור הצעיר החרדי: היעדר תנאי-סף לקבלה לקורסים האקדמיים, למידה עצמית המתאימה לשיטת הלימוד התורנית, קביעת קצב הלימוד באופן עצמאי ומגוון רחב של מסלולי לימוד. לתלמידים ניתנה האפשרות לבחור באופן חופשי את תחום הלימוד, בכפוף לייעוץ אקדמי של האוניברסיטה. האוניברסיטה מצידה מגלה עניין רב בפרויקט ומנסה להעניק את מרב העזרה הנדרשת לסטודנטים החרדים. לשם כך נפתחו קבוצות נפרדות להשלמת פערים באנגלית ומתמטיקה, ויש קורסים בהם התגבשו קבוצות של סטודנטים חרדים.

למרות יתרונות אלו, נחשבים לימודים אלה קשים, תובעניים וממושכים במיוחד. עם זאת, כבר היום נרשמו מספר הצלחות הבאות לידי ביטוי בציונים גבוהים במיוחד של חלק מהסטודנטים החרדים ובאחוזי נשירה נמוכים מהמקובל באוניברסיטה הפתוחה.

4.6 מוסדות אקדמיים נוספים

מלבד המוסדות והתכניות שפורטו לעיל, חשוב לציין שלאורך השנים נמצאו תמיד סטודנטים חרדים במוסדות אקדמיים שונים, בין אם כתלמידים מן המניין ובין אם במסגרת קבוצה חרדית.

בעבר רכשו מספר קבוצות של חרדים תואר ראשון במנהל עסקים ב"טורו קולג' – מכון לנדר". כך גם ניתן למצוא לא מעט חרדים שלמדו משפטים במכללת "שערי משפט".

בתחום החינוך וההוראה ישנם מורים שלאחר קבלת תעודת ההוראה המשיכו בלימודי תואר ראשון מוכר, כפי שנעשה במוסד להכשרת מורים – אחי"ה בבני-ברק, שם המשיכו מספר קבוצות של בוגרים ללמוד לתואר B.A. באוניברסיטת בר-אילן ביעוץ חינוכי, באבחון דיסקטי ובעבודה סוציאלית. כך גם הוכשרו ב"מכללת ירושלים" יועצים חינוכיים חרדים בעלי תואר B.Ed, וב"מכון להכשרת מורים" של "החינוך העצמאי" הוסמכו יועצים חינוכיים ומאבחנים דיסקטיים עם תואר B.A. אקוויולנטי.

5. מלגות והלוואות ללימודים

לנוכח העובדה שההחלטה לצאת לעבודה נובעת בדרך-כלל מקשיי-פרנסה, נדרשים הצעירים הפונים ללימודים מקצועיים או אקדמיים, לעזרה במימון שכר הלימוד. לשם כך הקים הג'וינט קרן הלוואות ללא ריבית ובתנאים נוחים עבור תלמידים חרדים. מלבד הסבסוד של הכשרות מקצועיות במסגרת פרויקט "פרנסה בכבוד", קיימות עוד מספר קרנות המעניקות סיוע כלכלי לתלמידים חרדים במוסדות מסוימים ועל-פי קריטריונים של לימודים ב"כולל" והמצב הכלכלי.

מלבד מימון הלימודים, נדרשים התלמידים להכנסה שתאפשר להם להתפרנס בתקופת הלימודים, בפרט כשמדובר בלימודי-יום המונעים מהם את המשך הלימודים ב"כולל". לאחרונה העניק הג'וינט מלגות קיום לאורך תקופת הלימודים למספר סטודנטים חרדים במסגרות אקדמיות שונות, מלבד מלגות אלו ומלגות לימודים וקיום הניתנות במסגרת תכנית "עתידים-חלמיש". מלגות אלו מסייעות לאחוז קטן ביותר מכלל התלמידים החרדים במסגרות ההכשרה האקדמיות השונות.

5.1 "עתידיים-חלמיש"

עמותת "עתידיים" פועלת זה מספר שנים בהעצמת צעירים מצטיינים מהפריפריה, במגוון רחב של תכניות שנועדו להבטיח את התקדמותם בצבא, בלימודים הגבוהים, במגזר הציבורי ובשוק העבודה.

בשנת הלימודים 2007 נפתחה תכנית "עתידיים-חלמיש", שמטרתה לשלב צעירים חרדים במקצועות הטכנולוגיים בתעשייה בישראל. לשם כך נפתחו מכינות קדם-אקדמיות ייעודיות לציבור זה במכון לב, במכללה החרדית ובטכניון, תוך מתן ליווי רצוף של תכנית "עתידיים". מלבד מימון שכר הלימוד, מקבלים התלמידים מלגת-קיום המאפשרת להם להתפנות באופן מלא ללימודיהם. בכוונת העמותה להרחיב את התכנית למוסדות אקדמיים נוספים, בכדי להגיע לפריסה ארצית שתיתן מענה לחרדים מכל רחבי הארץ. תכנית זו מוגבלת בשלב זה למקצועות הנדסיים/טכנולוגיים בלבד. יש להניח כי מציאות זו לא תשתנה בשנים הקרובות.

6. השמה בשוק התעסוקה

בשנת 2006 החלה בתחום זה פעילות ענפה של גופים שונים, כגון שירות התעסוקה, משרד התמ"ת וגיוינט ישראל, במסגרת תכנית תב"ת (תנופה בתעסוקה), חברות השמה וכוח-אדם ועמותות חרדיות. במסגרת פעילות זו נפתח סניף חדש של "שירות התעסוקה" בבני-ברק, הוקמו שני סניפים של "מפתח – מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים" (בירושלים ובביתר-עלית) על-ידי תב"ת ושני סניפים של חברת "מנפאאר-בראשית" עבור האוכלוסייה החרדית. גופים אלו מתווכים בין דורשי העבודה החרדים לבין המעסיקים, הן על בסיס וולונטרי והן על בסיס עסקי. תחום ההשמה המקצועית של דורשי-עבודה חרדים נמצא עדיין בראשית דרכו ודורש הכרה ולמידה יסודית של הנושא. המערכות המסייעות להשמת חרדים בשוק התעסוקה נדרשות לרמה גבוהה של התאמות והסדרים בין דרישת המעסיקים ובין יכולות ומאפייני דורש העבודה החרדי, על-מנת למנוע מצב בו חרדים אקדמאים מוכשרים ומשכילים ייוותרו מחוסרי תעסוקה.

7. עידוד יזמות עסקית

היזמות העסקית היתה ועודנה אפיק פרנסה מועדף בקהילה החרדית, בשל היכולת להתפרנס ממנה בלא השכלה פורמלית ובשל המבנה הקהילתי הסגור. לשם כך מופעלת

על-ידי מט"י (המרכז לטיפול יזמות) תכנית מיוחדת עבור הציבור החרדי. במסגרת התכנית מתקיימים קורסים ליזמים חרדים וניתן ייעוץ עסקי והדרכה בסבסוד של משרד התמ"ת והג'וינט.

8. עידוד יצירת מקומות עבודה

מלבד הצורך בהכשרת כוח-אדם חרדי, ניכר מחסור במקומות עבודה מתאימים לחרדים, בפרט בערים החרדיות החדשות. לאור זאת, משרד התמ"ת מעודד מעסיקים בסקטורים שונים להרחיב את עסקיהם, להתאימם לציבור החרדי וליהנות מהשתתפות נדיבה של המדינה בהוצאות הנדרשות לכך לאורך חמש שנים (בין 5% ל-15% מעלות השכר הממוצע לעובד חרדי באזורי עדיפות לאומית). בזכות עידוד זה נוספו בשנים האחרונות מאות מקומות עבודה בערים חרדיות כמו מודיעין-עלית וביתר-עילית, בעיקר בענפי ההיי-טק והתוכנה. חשוב לציין שעד עתה רוב המועסקים במשרות החדשות הם נשים חרדיות, בעוד שבקרוב גברים חרדים לא חלו עדיין התפתחויות משמעותית בכיוון זה.

קשיים וחסמים בהכשרה המקצועית ובמסלול התעסוקתי

כאמור, למרות הגידול במספרם של הגברים החרדים המחפשים דרך לפרנס את משפחתם בכבוד, ועל אף הפעילות המבורכת הנעשית בעניין זה על-ידי גופים שונים, אנו עדים לכך שהמהלך כולו נתון לקשיים ולחסמים המונעים מרבים וטובים את הכניסה וההשתלבות בשוק העבודה.

בין דורשי העבודה החרדים לבין עולם העבודה ישנו בדרך-כלל פער גדול של ידע והכשרה, המונע את השתלבותם המהירה בעבודה. לשם כך הם נדרשים לרכוש מקצוע ו/או תואר אקדמי, אלא שברוב המקרים הם אינם עומדים בדרישות הסף לכניסה ללימודים אלו. בהיעדר תעודת-בגרות וידע בסיסי באנגלית, במתמטיקה, במחשבים ובמקצועות נוספים יכולתם להשתלב במסגרות תעסוקתיות/לימודיות מוגבלת ביותר. השלמת פערים אלו מצריכה היערכות מיוחדת והקמת מסגרות ייחודיות לצעירים החרדים, עוד בשלב שלפני לימוד המקצוע עצמו. לשם כך הוקמו מוסדות-לימוד ייחודיים עבור הציבור החרדי, אם כי אלה מספקים בשלב זה היצע מוגבל ביותר של מקצועות ותחומי-לימוד.

חסם כלכלי: היות והסיבה העיקרית ליציאה לעבודה היא המצוקה הכלכלית בה נתון האברך (שהוא על-פי-רוב גם אב לילדים), הרי שבמקרים רבים אין באפשרותו לממן את שכר הלימוד הנדרש עבור הלימודים המקצועיים. גם אם ימצא מי שיסייע לו במימון הלימודים עצמם, הוא יתקשה להתמיד בהם בשל היותו מחוסר פרנסה בתקופה זו, שכן בתקופת הלימודים הוא מאבד גם את מלגת המחיה המינימלית הניתנת לו ב"כולל".
כך הופך הקושי הכלכלי, באופן פרדוכסלי, מהסיבה ליציאה לעבודה, לחסם המונע אותה.

מעבר לקושי הכלכלי, ניתן להבחין במחסור במידע מסודר ועדכני על אפשרויות ההכשרה השונות הפתוחות לציבור החרדי וחשוב מכך, על משמעויותיהן התעסוקתיות. הבלבול ואי ההבחנה בין מסלולי הלימוד השונים, התעודות הניתנות על-ידי המוסדות, המקצועות הנרכשים ורמת השכר בהם, מעכבים אנשים רבים מנקיטת צעד מעשי בכיוון זה, או לחלופין גורמים לבחירת מסלולי לימוד שאינם מתאימים לפרופיל האישי של התלמיד.

חסם נוסף העומד בפני היוצאים לעבודה ולהכשרה מקצועית, קשור למעמדם החברתי הנמוך-יחסית של "בעלי הבתים"⁹ בקהילה החרדית. דימוי זה מקשה מאוד על קבלת ההחלטה של הצעיר החרדי לצאת לעבודה. מלבד אבדן המעמד החברתי של האברך, עלול מהלך זה להיתקל בהתנגדות מצד בני-משפחה, חברים וידידים, אשר אינם מקבלים את החלטתו של הצעיר לעזוב, ולו גם באופן חלקי, את לימודיו התורניים. רתיעה זו רווחת בעיקר בקרב הציבור הליטאי, שהוא הציבור הדומיננטי ביותר ב"חברת הלומדים".

גם חובת הגיוס לצה"ל למי שאינו נכלל בהסדר "תורתו אומנותו", גורמת לרתיעה מהיציאה לעבודה. השירות הצבאי מאיים לפגוע במעמדו של הצעיר החרדי ועלול להשפיע לרעה על מצבו הרוחני של המתגייס. האפשרות שניתנה ב"חוק טל" לבחור ב"שנת הכרעה" בה יכול האדם להתנסות בעבודה ולאחר מכן להחליט אם לחדש את מעמדו כבן ישיבה או להתגייס, הקלה במידה מסוימת על העניין. גם נושא ה"שירות האזרחי" המקודם בימים אלה, עשוי לעודד את היציאה לעבודה וללימודים.

רכישת מקצוע המותאם לדרישות שוק העבודה, עדיין אינה מבטיחה את ההשתלבות המעשית בעבודה. תהליך חיפוש העבודה הוא משימה לא פשוטה גם בציבור הכללי, על אחת כמה וכמה בציבור החרדי. הרשת החברתית המשמשת בכל מקום כאמצעי הטוב ביותר לגיוס עובדים, אינה מפותחת דיה בציבור החרדי לנוכח שיעור המועסקים הנמוך. היצע המשרות בעיתונות החרדית הוא דל ביותר וכולל כמעט אך ורק עבודות בתוך המגזר החרדי עצמו. ההשתלבות של עובד חרדי במקום עבודה לא חרדי אינה קלה והיא מחייבת בדרך-כלל רצון טוב של שני הצדדים, תוך התגברות על דימויים שליליים ודעות קדומות. גם חברות ההשמה הפועלות בישראל כמעט ואינן פועלות בקרב הקהילה החרדית, בייחוד בכל הנוגע לגברים חרדים היוצאים לעבודה בגיל מבוגר-יחסית וללא ניסיון תעסוקתי.

בערים החרדיות החדשות ישנו מחסור גדול במקומות עבודה. עובדה זו מחייבת את דורש העבודה לחפשה במקום מרוחק ממקום-מגוריו. מצב זה מקשה אף הוא על היציאה לעבודה וזאת בשל שיעור הניידות הנמוך יחסית בציבור החרדי. בתחום זה מתקיימת פעילות רחבה של משרד התמ"ת לעודד מעסיקים לפתוח מקומות עבודה חדשים בערים אלו, אך עדיין נדרשים תמריצים נוספים בתחום.

⁹ "בעלי-בתים" הוא הכינוי הרווח לאלו המתפרנסים מעבודה לא-תורנית, בניגוד לאברכי "הכולל" והרבנים. בעבר היה מעמד החברתי גבוה יותר, אולם בעשרות השנים האחרונות עלתה קרנם של אברכי הכוללים, תוך דחיקה של העובדים לפרנסתם למעמד חברתי נמוך יותר (לופ, 2004).

קשיים וחסמים במסלול האקדמי

תואר אקדמי מעניק לצעיר החרדי מגוון רחב ואיכותי יותר של אפשרויות תעסוקה ממסלול ההכשרה המקצועי או היזמי. מהסקירה שנערכה לעיל ניתן היה להבחין בריבוי המוסדות והמסגרות האקדמיות שהוקמו עבור הציבור החרדי. גם בקרב הפונים ללימודים ניתן כיום להבחין בהעדפה ברורה של המסלול האקדמי, המעניק סיכוי גדול יותר להשתלבות בעבודה בעלת רמת הכנסה בינונית עד גבוהה וסטטוס חברתי גבוה יותר ממסלולי-תעסוקה שאינם אקדמיים. אולם יחד עם זאת חשוב לציין כי מול הפוטנציאל התעסוקתי הגבוה עומדים קשיים וחסמים רבים המונעים במידה רבה השגת יעד זה בקרב רבים מהמעוניינים בתואר אקדמי.

חסמים ערביים ואידיאולוגיים: ללימודים האקדמיים קיימת התנגדות רבה בקרב הקהילה החרדית. לימודים אלה נתפסים כאיום על תפיסת העולם החרדית ועל אורחות חייה. לימודים אלה קשורים למונח "השכלה", שהוא סמל למודרניזציה ולחילון אשר גרמו לנטישת הדת ואורח החיים הדתי במאות האחרונות. הגישה המדעית המאפשרת לבחון את המציאות באופן אמפירי ומעניקה למחקר ולמדע משקל כה רב, עלולה להעמיד למבחן את התפיסות הדתיות העומדות בבסיס השקפת העולם החרדית ולפגוע באורח-חייו האמוני והמעשי של הסטודנט. בקורסים אקדמיים שונים נלמדים לא אחת תכנים העומדים בסתירה מוחלטת לתפיסת העולם החרדית, ששמיעתם וקריאתם אסורה על-פי ההלכה. החששות מפני תכנים בעייתיים קיימים אמנם בעיקר בתחום מדעי הרוח, כגון פילוסופיה והיסטוריה, אולם גם במדעי הטבע והחברה ישנן שאלות הנוגעות בענייני "תורה ומדע" ואלו מרתיעות את הקהילה החרדית. התנגדות זו נוגעת פחות לתחומים היישומיים ככלכלה, מחשבים, מנהל-עסקים ומשפטים – תחומים בהם השתלבו חרדים רבים – אך תמיד ישנו חשש מטשטוש הגבולות בין התחומים השונים. בנוסף, מכיוון שמגוון המסלולים האקדמיים המיועדים לציבור החרדי הוא קטן יחסית ואינו נותן מענה מספיק לביקושים ולרצונות של צעירים חרדים, הופכים הלימודים במוסד אקדמי לא-חרדי לחלופה רלוונטית ואטרקטיבית. לימודים מסוג זה טומנים בחובם סכנה נוספת לעולם החרדי הדוגל בהסתגרות מכסימלית מפני העולם החילוני.

חסמים חברתיים ודתיים: בנוסף לחסמים הערכיים ובעיית תכני הלימוד, ניתן לראות במסלול האקדמי איום ממשי על מעמדו של "התלמיד-חכם" בקהילה החרדית. ריבויים של בעלי תארים אקדמיים מתקדמים בקרב הקהילה החרדית, עשוי להקנות להם

מעמד חברתי גבוה בקרב הקהילה, אשר יעמוד בסתירה ליוקרה הבלעדית הניתנת כיום "לתלמידי חכמים". לאור זאת ישנה העדפה ברורה בקהילה החרדית להשאיר את המתפרנסים למחייתם בסטטוס חברתי נמוך-יחסית במדרג החברתי, וכך לחזק אצל הצעירים את השאיפה להישאר שנים רבות באוהלה של תורה.

חסמים אקדמיים: תנאי הסף שמציבים המוסדות האקדמיים, הם כמעט משימה בלתי-אפשרית לרוב בוגרי הישיבות החרדיות, החסרים תעודת בגרות וידע בסיסי באנגלית, במתמטיקה ובמקצועות כלליים נוספים. המכינות הקדם-אקדמיות המיועדות למגזר החרדי, אינן מתאימות לדרישות כלל המוסדות האקדמיים בארץ, אלא עונות אך ורק על דרישות מוסד הלימודים בו הן מתקיימות. יתר על כן, גם המכינות הקיימות מתקשות בהשלמת הידע הנדרש. אופי הלמידה האקדמי שונה מהותית מסגנון הלמידה התורני. גם המחויבות לכתובת עבודות ומבחנים בסגנון אקדמי זרה לצעירים החרדים, ומקשה מאוד על השתלבותם של בוגרי ישיבות בעולם ההשכלה הגבוהה בישראל.

חסמים כלכליים: קשיי המימון של הצעיר החרדי המתקשה לממן אף את ההכשרות המקצועיות קצרות המועד, חריפים שבעתיים כשמדובר בלימודים אקדמיים הנמשכים על פני שלוש-ארבע שנים (מלבד שנת המכינה) שעלותן גבוהה לאין ערוך מההכשרות המקצועיות. בפועל, התמיכה הכספית בתחום הלימודים הגבוהים נמוכה מהסיוע הניתן בהכשרות המקצועיות.

המחקר הכמותי אשר יתואר בהמשך, בא לבחון את השפעתם של הקשיים והחסמים שצוינו לעיל על רמת המוטיבציה של הצעיר החרדי בבחירת מסלול לימודים אקדמי. למחקר זה חשיבות ייחודית הנובעת מהצורך הציבורי והחברתי-כלכלי ברמה הלאומית, להקניית כלים שיאפשרו לצעירים חרדים להשתלב בעבודות עתירות שכר והכנסה, התורמות באופן מירבי לכלכלת המשק ולצמיחתו.

מקורות הנתונים ואופן ביצוע המחקר

1. הקדמה כללית

מחקר זה הוא פרי מלאכה של השנה החולפת (2006-2007), במהלכה נבחן ומופה תחום התעסוקה וההכשרה המקצועית במגזר החרדי בירושלים. מיפוי זה נערך במסגרת פרויקט מחדש"ים (JRIS – Jerusalem Regional Innovation Strategy), שמטרתו היתה לאתר מנועי צמיחה חדשניים באזור ירושלים. מאחר שנושא הכשרת חרדים במסלולים אקדמיים המאפשרים השתלבות בתחומי תעסוקה עתירי-שכר טרם נחקר וטופל באופן יסודי ועקבי, הוחלט להתמקד במחקר הנוכחי בתחום זה. זאת במיוחד לאור העובדה כי נושא ההכשרה המקצועית לגברים ולנשים כמו גם נושא ההשכלה האקדמית לנשים, נחקר בעבר ומטופל בהווה באופן אינטנסיבי על-ידי גורמים שונים.

ייחודו של מחקר זה, להבדיל ממחקרים איכותניים שונים ורבים, טמון בהיותו מחקר כמותי ראשון מסוגו, המקיף אוכלוסייה חרדית רחבה למדי ומביא תמונת מצב כללית על יחסה של החברה החרדית ללימודים גבוהים.

2. מטרות ויעדי המחקר

מחקר זה נועד לבחון את עמדותיו של הציבור החרדי ביחס לרכישת השכלה גבוהה ולזהות את החסמים המרכזיים העומדים בפניו בהשתלבות במסלולי לימודים אקדמיים שונים. בנוסף מבקש מחקר זה ליצור בסיס-ידע משמעותי הנועד לתמוך במקבלי-החלטות, הן בקרב גופים ממלכתיים והן בקרב קרנות ותורמים, לגיבוש כלים ייעודיים אשר יסייעו בהנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי על גווניו וצרכיו השונים.

3. אוכלוסיית המחקר

שאלוני המחקר שגובשו נועדו לבחון שתי אוכלוסיות-יעד שונות:

(א) אוכלוסייה חרדית שאינה לומדת במוסדות אקדמיים;

(ב) סטודנטים חרדים אשר למדו בעבר או לומדים בהווה במוסדות אקדמיים.

השאלון שיועד לאוכלוסייה החרדית שאינה לומדת במסגרת אקדמית, נועד לזהות את רמת המוטיבציה לרכישת השכלה גבוהה, ולזהות את הקשיים העומדים בפני חרדים המעוניינים לרכוש השכלה אקדמית.

השאלון שיועד לסטודנטים חרדים, כלל ברובו שאלות זהות לשאלות שהופנו לחרדים שאינם סטודנטים, אך גם שאלות כלכליות/חברתיות הנוגעות למשמעות ההחלטה על יציאה ללימודים.

בנוסף כללו השאלונים שאלות שבחנו את הרקע הדמוגרפי של המשיבים השונים. כל השאלונים מולאו באופן אנונימי.

עבודה רבה ודקדקנית הושקעה בניסוח ובגיבוש שאלוני המחקר, ובמהלכה נעזר צוות המחקר ביועץ מקצועי חרדי שסייע רבות בניסוחם. תהליך גיבוש השאלון לוה בהתלבטויות רבות ובשימת דגש על ניסוח השאלות באופן ברור ונהיר לאוכלוסייה הנחקרת ובהתאם לרגישויות ולדקויות תרבותיות שונות.

4. תקפות ומהימנות

4.1 הצגת השאלונים בפני מומחים בתחום

שאלוני המחקר הוצגו בפני עשרה אנשי מפתח ומנהלים במוסדות ובתכניות אקדמיות ומקצועיות שונות בירושלים ומחוצה לה, המתמחות בהכשרת חרדים. בנוסף נערכו ארבע פגישות עם חוקרים חרדים ושאינם חרדים, המתמחים בשינויים החלים כיום בחברה החרדית בהקשר התעסוקתי והחברתי. פגישות אלו סייעו רבות במיקוד השאלות ובהתאמתן לעולם התוכן של אוכלוסיית המחקר החרדית.

4.2 ביצוע פיילוט (Pilot)

על-מנת לזהות קשיים בהבנת שאלות לא ברורות, ובכדי להתאים באופן מרבי את נוסח השאלות לאוכלוסיית המחקר החרדית, נערך פיילוט של שאלוני המחקר, בו השתתפו 10 סטודנטים חרדים ממוסדות שונים. שלב הפיילוט אפשר לקבל הערות כלליות ותיקונים לשאלות לא ברורות. מעבר לכך נועדה לשלב זה חשיבות רבה בהכרה ובהבנה מעמיקה יותר של תחום המחקר, אשר אפשרה כיסוי נרחב של נושאים שלא נבחנו ומיקודן של שאלות שונות.

4.3 אימות שאלות

אימות השאלונים נערך באמצעות מספר שאלות דומות או זהות בגוף השאלונים אשר נועדו לאמת את תשובות המשיבים ולבחון את רצינות התייחסותם לשאלון. במקרים בהם התגלה חוסר-עקביות, אי-דיוק או "חוסר-הגיון" בתשובות לשאלונים, נפסל השאלון.

5. הפצת שאלוני המחקר

במסגרת מחקר זה הופצו כ-550 שאלוני-מחקר אנונימיים באופן הבא¹⁰:

5.1 הפצת שאלוני-מחקר באמצעות האינטרנט: חשוב לציין שהשאלונים שהופצו בגרסה המקוונת זהים לשאלונים שהופצו בדרכים אחרות. ההפניה לשאלונים נערכה באמצעות פנייה ישירה למשתתפי הפורום החרדי-דתי "בחדרי-חרדים", המופיע במסגרת אתר הפורומים "הייד-פארק, חבר'ה" hydepark.hevre.co.il. בסך-הכל מולאו כ-160 שאלונים באפיק זה.

5.2 הפצת שאלונים במוסדות להשכלה גבוהה: השאלונים המיועדים לאוכלוסיית הסטודנטים החרדים, הופצו במסגרות שונות להכשרת חרדים במסלולים אקדמיים ובמוסדות שונים להשכלה אקדמית. המוסדות בהם הופצו השאלונים הם: "המכללה החרדית בירושלים", מבח"ר (המכללה החרדית בני-ברק), ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט על שלוחותיו השונות) והקמפוס החרדי בקריה האקדמית קריית-אונו. בנוסף הופצו שאלונים לסטודנטים חרדים אשר לומדים במסגרות אקדמיות אחרות, כגון האוניברסיטה הפתוחה, אשר אינן ייעודיות לציבור החרדי בלבד. בסך-הכל מולאו כ-265 שאלונים באפיק זה.

טרם הפצת שאלוני המחקר במוסדות אלו, נפגש צוות המחקר (לעיתים אף יותר מפעם אחת) עם כל אחד ממנהלי המוסדות הללו, על-מנת לקבל את אישורם לנוסח השאלון ולאופן הפצתו במוסד הלימוד. במהלך פגישות אלו נבדק כי שאלון המחקר מובן ומקובל עליהם. יש לציין כי לכל אחד ממנהלי המוסדות היו הערות ודגשים שונים על נוסח השאלון, וכי תרומתם לגיבושו הסופי של השאלון היתה רבה. בשל הפערים התרבותיים והחברתיים בין עורכי מחקר זה לבין האוכלוסייה הנחקרת, העדיפו מנהלי מוסדות הלימוד כי שאלוני המחקר יופצו באופן ישיר על-ידם (או

¹⁰ מאחר ואין בנמצא מאגר שמות ונתונים המקיף את כלל הציבור החרדי, הופצו שאלוני המחקר באמצעים שונים על-מנת להקיף עד כמה שניתן את כלל האוכלוסייה החרדית הרלוונטית לנושא המחקר.

גורם מטעמים). למרות ששאלוני המחקר מיועדים בעיקר לגברים חרדים, הוחלט להפיץ גם בקרב סטודנטיות חרדיות, וזאת על-מנת שניתן יהיה להשוות בהמשך בין עמדותיהן וצורכיהן של הסטודנטיות החרדיות, לאלה של הסטודנטים.

5.3 הפצת שאלונים בקרב חרדים שאינם סטודנטים: הפצת שאלוני המחקר המיועדים לחרדים שאינם סטודנטים, אברכים ואחרים (חרדים שאינם תלמידי "כולל") נערכה בעיקר באמצעות אנשי-קשר חרדים ובמסגרות מקצועיות להכשרת חרדים. הפצת שאלוני המחקר באמצעות אנשי-קשר חרדים ("סוכנים מתווכים") אפשרה נגישות רבה-יחסית לאוכלוסייה הנחקרת. אנשי הקשר שנבחרו לשם כך הם אנשים צעירים באופן יחסי (בגילאים 20-35) ומזרמים חרדיים שונים (ליטאים, חסידים וספרדים) מאזור ירושלים וסביבתה. על-מנת להרחיב את מעגלי האוכלוסייה הנבדקת, הוחלט להפיץ שאלונים גם בקרב תלמידים במסגרות להכשרה מקצועית בירושלים. המסגרות בהן הופצו שאלוני המחקר הן מכון לומדה והמרכז החרדי להכשרה מקצועית. להפצת שאלוני המחקר במוסדות אלו, קדמו פגישות עדכון והבהרה עם מנהלי המוסדות. למרות הסתייגותם הראשונית מעריכת מחקר מסוג זה במסגרות אלו, זכה צוות המחקר לשיתוף-פעולה מלא ופעיל מצד כל מנהלי המוסדות להכשרה מקצועית. בסך הכול מולאו כ-148 שאלונים באפיק זה.

6. ראיונות-עומק

לאחר השלמת איסוף הנתונים וניתוחם, נערכה סדרה של כ-20 ראיונות טלפוניים ואישיים (פנים מול פנים) עם סטודנטים חרדים שנמנו על עוני השאלון.¹¹ במקביל נערכה סדרת ראיונות דומה עם משיבים שאינם סטודנטים, כדי להעמיק ולהרחיב את המידע שהתקבל באמצעות השאלונים.

בנוסף לראיונות הטלפוניים והאישיים שנערכו עם המשיבים, נערכו גם ראיונות אישיים עם אנשי-מפתח במוסדות אקדמיים מובילים בירושלים, כגון האוניברסיטה העברית בירושלים ומכללת הדסה, ועם אנשי-מפתח במועצה להשכלה גבוהה ובאגודה לקידום החינוך, הממונים על הנגשת השכלה גבוהה לציבור בישראל. ראיונות אלו נועדו להבהיר בפני צוות המחקר את עמדתם וגישתם של הגופים הללו לשילובו של המגזר החרדי במוסדות אקדמיים מובילים.

¹¹ ניתן היה לאתר את המשיבים על השאלון באינטרנט, שכן משיבים אלו התבקשו לציין את מספר הטלפון שלהם על-מנת שיוכלו להשתתף בהגרלה שהתקיימה בין המשיבים לאחר סיום המחקר.

תיאור הממצאים וניתוחם

בפרק זה תתואר אוכלוסיית המחקר, יוצגו מאפייני הרקע של כלל המשיבים, תיערך סקירה מקיפה של ניתוח הנתונים המרכזיים ויוצגו הממצאים העיקריים בנוגע למוטיבציה להשכלה גבוהה בקרב אוכלוסיית המחקר והגורמים המשפיעים עליה. כמו כן תיערך השוואה רוחבית בין אוכלוסיית הסטודנטים החרדים לבין אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים, וייבחנו החסמים המרכזיים העומדים בפני המעוניינים להשתלב במסלול זה.

1. התפלגות המשיבים

א) אוכלוסיית הגברים החרדים שאינם סטודנטים, כללה 148 משיבים. גברים אלו אינם לומדים ולא למדו בעבר במסגרת אקדמית מכל סוג שהוא.¹²

ב) אוכלוסיית הסטודנטים החרדים כללה 312 משיבים, מתוכם 193 גברים (62%) ו-118 נשים (38%).

בסך הכול נאסף מידע על **520 משיבים**, 460 מתוכם (88%) נמצאו רלוונטיים למחקר זה.

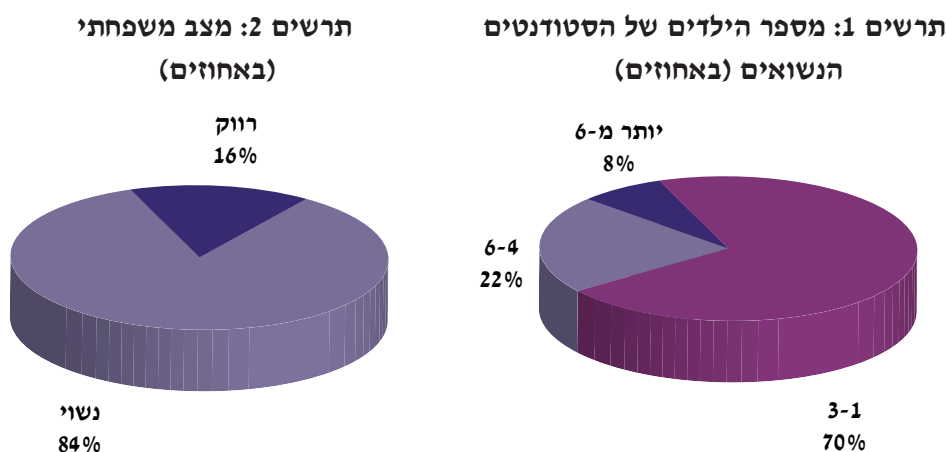
2. חרדים שאינם סטודנטים – מאפיינים עיקריים

2.1 רקע סוציו-אקונומי

גיל, מצב משפחתי ומספר ילדים

למעלה מ-75% מהמשיבים הם גברים צעירים בגילאים 20-30. קבוצת הגיל הגדולה ביותר בין המשיבים נמצאת בטווח הגילאים 24-30 והיא מהווה 46% מכלל הנשאלים. 84% מהמשיבים הם גברים נשואים אשר ל-70% מהם 1-3 ילדים. בקרב המשיבים לא היו גברים נשואים ללא ילדים (ראה תרשים 1 ו-2).

¹² בקטגוריה זו לא נבדקו נשים וגברים שאינם חרדים.

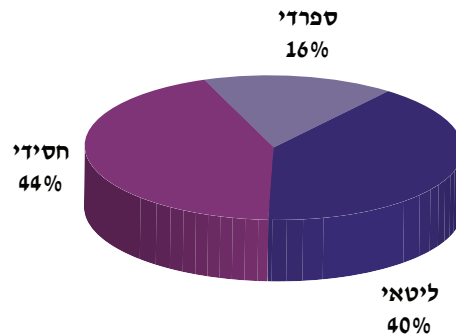

חתך אוכלוסייה זה משקף במידה רבה את האוכלוסייה החרדית הרלוונטית ללימודים אקדמיים, זאת בשל שתי סיבות משלימות: ראשית, בקרב חתך אוכלוסייה זה הולך וגובר הצורך במקורות הכנסה והכשרה נוספים לאלו הקיימים. שנית, ישנה כיום לגיטימציה חברתית מוגבלת (בעיקר לגבי גברים שאינם מתאימים או מעוניינים להתמיד כל חייהם במסלול התורני), למציאת אפיקי פרנסה והכשרה שונים, שאינם קשורים לעולם הישיבות והכוללים. באופן כללי ניתן לומר שככל שהעול הכלכלי גדל, כך גם גדלה ההתעניינות במסלול האקדמי והמקצועי בקרב גברים צעירים ונשואים, כאופציה ריאלית לרכישת מקצוע ולהשתלבות בשוק תעסוקה איכותי.

2.2 השתייכות לזרם חרדי

40% מכלל המשיבים משייכים עצמם לזרם הליטאי ו-44% נמנים על פלגים חסידיים שונים, ביניהם חסידות בעלז, גור, חב"ד ואחרים. 16% בלבד מכלל המשיבים הגדירו עצמם חרדים-ספרדים. יוצא איפוא כי כל הזרמים החרדיים המרכזיים מיוצגים באוכלוסיית המחקר. עם זאת, מאחר ואין בנמצא בסיס נתונים מסודר הממפה את החלוקה הפנימית לזרמים חרדיים, לא ניתן להעריך עד כמה התפלגות זו משקפת נכונה את החלוקה הפנימית בציבור החרדי.

תרשים 3: התפלגות אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים, לפי זרם חרדי (באחוזים)

2.3 תעסוקה והכנסה

המשיבים נתבקשו לציין מהו העיסוק העיקרי הנוכחי שלהם. כמחצית מבין הגברים המשיבים (שאינם סטודנטים) עובדים לפרנסתם בעבודה (משרה מלאה, חלקית או זמנית) שאינה תורנית. נתון זה גבוה מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) המתאייחסים לשיעור השתתפותם של גברים חרדים בכוח העבודה, העומד על 30%.¹³ ייתכן כי הבדל זה נובע מהגדרות שונות של המושג "תעסוקה-עבודה" בשני המחקרים. כמו כן סקרי הלמ"ס אינם משקפים עבודה לא מוצהרת או עבודה שאינה "פורמלית", כזו הנפוצה במגזר החרדי. בנוסף, לא מן הנמנע כי אוכלוסיית המחקר היא אוכלוסייה שמידת השתלבותה בשוק התעסוקה גבוהה יותר מאשר בכלל האוכלוסייה החרדית. יש לזכור כי מדובר באוכלוסייה צעירה (כאמור, 75% מהמשיבים בני 20-30) וכי לעובדה זו יש משקל רב ביחס לאחוז המועסקים מבין המשיבים. גם בקרב בנות-זוגן של המשיבים נצפה אחוז גבוה-יחסית של מועסקות. כ-70% מבנות-זוגן של המשיבים ציינו כי הן עובדות למחייתן. נתון זה גבוה מנתוני הלמ"ס¹⁴ המתאייחסים לשיעור השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה, אך משקפים את המציאות בה המפרנס המרכזי הנושא בעול כלכלת משק הבית, הוא האישה החרדית.

¹³ הסקר החברתי, למ"ס 2005.

¹⁴ על פי נתוני הסקר החברתי לשנת 2004 שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של נשים חרדיות בגילאי 64-20 עמד על 41%.

30% מהנשאלים דיווחו על הכנסה של מעל 3,000 ש"ח בחודש.¹⁵ הכנסה זו נמוכה באופן משמעותי מהשכר הממוצע במשק (כ-7,500 ש"ח לחודש). ל-30% נוספים מהנבדקים הכנסה שבין 3,001-5,000 ש"ח. נתונים אלה מעידים על רמות הכנסה נמוכות באופן יחסי בקרב המשיבים ועל צורך ממשי בהגדלת ההכנסה ממקורות שונים.

2.4 רקע השכלתי

בשאלון נתבקשו המשיבים לציין מהי רמת השכלת הוריהם. 65% מהמשיבים ציינו כי לאביהם אין השכלה מקצועית או אקדמית. 17% ציינו כי לאב יש הכשרה מקצועית כלשהי ו-18% ציינו כי לאביהם השכלה אקדמית (אוניברסיטה או מכללה). 22% מבנות-זוגן של המשיבים הן בעלות השכלה גבוהה. מכאן עולה כי מרבית הנשאלים אינם חשופים להשכלה והכשרה אקדמית בקרב בני משפחתם הקרובה.

3. חרדים שאינם סטודנטים – ממצאים עיקריים

בחינת אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים, התייחסה לתחומים שונים המאפשרים לבחון בעקיפין את עמדתם של הנבדקים ביחס ללימודים אקדמיים במסלולי לימוד שונים ובמוסדות-לימוד שונים. בנוסף, נעשה ניסיון לאתר ולמפות את החסמים והקשיים העיקריים העומדים בפני אותם צעירים בבואם לרכוש השכלה, דוגמת חסמים כלכליים, חברתיים, דתיים ואקדמיים.

להלן עיקרי הממצאים.

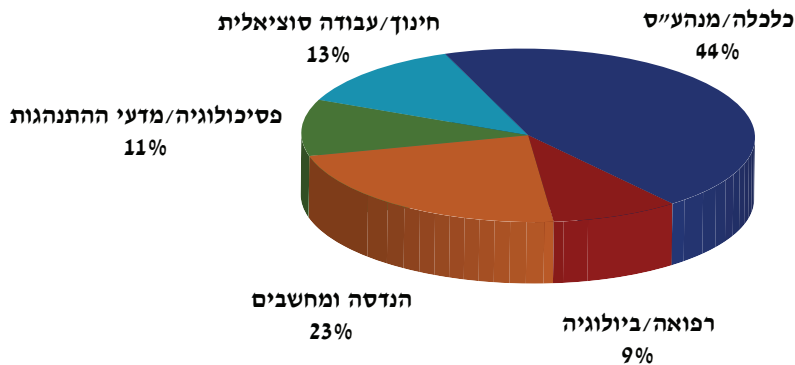
3.1 הכשרה ותחומי-לימוד מועדפים

נמצא כי כמחצית (47%) מהמשיבים היו מעדיפים לרכוש השכלה אקדמית ו-39% מעוניינים לרכוש הכשרה מקצועית. 8% בלבד לא היו מעוניינים בהכשרה כלשהי. 5% מהמשיבים (גברים חרדים בלבד) היו מעוניינים לקבל הכשרה בתחום ההוראה והחינוך.

¹⁵ כולל הכנסה ממלגות ומאמצעי סיוע אחרים.

מבין המעוניינים לרכוש השכלה אקדמית, תחומי הלימוד המועדפים הם:

תרשים 4: התפלגות אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים, לפי תחום-לימוד מועדף (באחוזים)

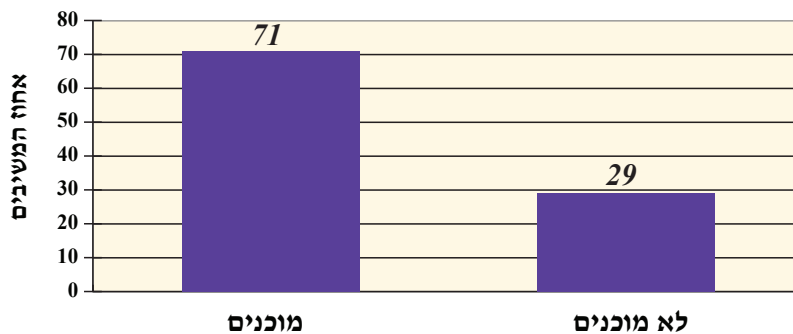

מבין תחומי הלימוד במסלול האקדמי, נראה כי ישנו עניין וביקוש רב בקרב החרדים שאינם סטודנטים ללמוד מנהל-עסקים, כלכלה, הנדסה ומחשבים. לתחומים אלו מספר יתרונות מנקודת מבטו של הצעיר החרדי. באופן "מסורתי" נחשבים תחומי לימוד אלו כתחומי התמקצעות אינסטרומנטאליים וניטרליים בהיותם מקצועות "טכניים". לרוב אין בהם תכנים שעלולים להתנגש או לסתור את תפיסת עולמו של הצעיר החרדי. זאת בניגוד למדעי החברה והרוח, שם קיימים תחומי לימוד רבים (מדעי ההתנהגות, פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית) בהם ישנם תכני-לימוד שונים העלולים לעמוד בסתירה לאורח חייו האמוני והערכי של התלמיד. חשש זה אינו קיים כמעט במקצועות "הטכניים". סיבה נוספת המסבירה את ההתעניינות בתחומים אלו קשורה לדרישות שוק התעסוקה. ניתן לומר כי תחומי-לימוד אלה הם תחומים "בטוחים" אשר מגבירים את הסיכויים להשתלבותם של בוגריו בשוק התעסוקה האיכותי.

3.2 לימודי-בוקר

המחקר בחן את נכונותם של גברים חרדים ללמוד במהלך שעות היום. אחת מהדעות הרווחות בתחום זה היא כי מסלולי יום לא יזכו לביקוש לאור רצונם של היוצאים ללימודים להמשיך ולשמור על מסגרת הלימוד התורנית. תרשים 5 מציג את ממצאי המחקר בסוגיה זו:

תרשים 5: התפלגות אוכלוסיית הלא-לומדים לפי נכונות ללימודי-בוקר (לימודים אקדמיים)

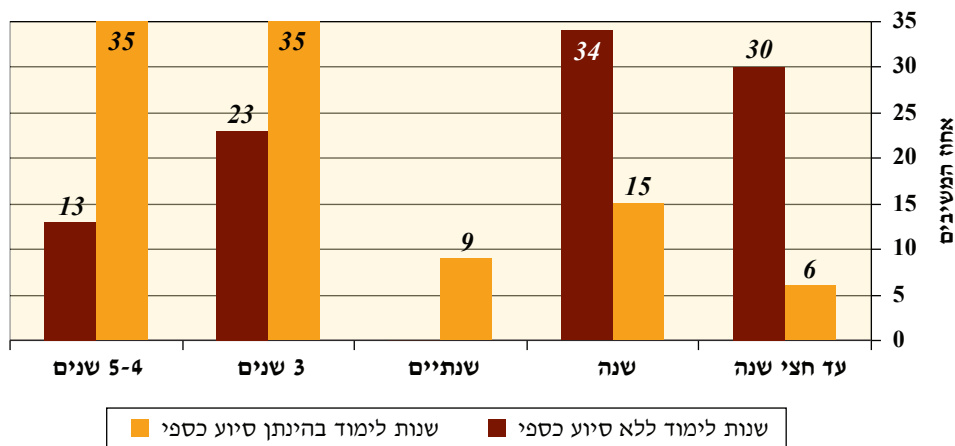

מהתרשים עולה כי כ-70% מהמשיבים הביעו נכונות ללמוד לימודי-בוקר בהנחה כי יזכו למימון לימודיהם (הנחה זו היתה חשובה הואיל ובמצב הנוכחי הלימודים בישיבה מהווים מקור הכנסה חשוב. ויתור על לימודי הבוקר בישיבה גורר את הפסקת קיצבת הלימודים בכולל). יש לשער כי הנכונות ללמוד לימודי בוקר נובעת בין היתר מהיותם של מרבית הנשאלים בעלי משפחות אשר אינם מעוניינים להקריב את חיי המשפחה לטובת הלימודים (כיום לומדים סטודנטים רבים בישיבה במהלך שעות הבוקר ולימודים אקדמיים בערב) וכן מהקושי האובייקטיבי ללמוד ולהתרכז בשעות הערב תוך הכנת המטלות הלימודיות השונות בשעות הלילה. עם זאת ראוי לזכור כי חרדים אשר יסכימו ללמוד בשעות הבוקר, עלולים לאבד את מעמדם במסגרת הסדר "תורתו אומנותו" ואת הקצבה המוענקת להם מתוקף מעמד זה. דווקא משום כך, יש לראות בעובדה כי 70% מהמשיבים ענו כי היו שוקלים לימודי בוקר, עדות לרמת מוטיבציה גבוהה ללימודים אקדמיים.

3.3 תמיכה כלכלית ושנות-לימוד

אחת הסוגיות המרכזיות המעסיקות ומטרידות את המתעניינים בלימודים גבוהים ואת הסטודנטים החרדים, קשורה למקורות המימון של שכר הלימוד והיכולת להתפרנס כראוי במהלך תקופה זו. מאחר ושאלת מימון הלימודים הגבוהים היא שאלה מרכזית ביותר, נדרשו המשיבים לענות עליה במספר מקומות. התרשים הבא ממחיש את חשיבותו של סיוע כלכלי לסטודנט החרדי.

תרשים 6: נכונות ללימודים גבוהים, בהתאם למימון עלויות שכר לימוד ומחייה לפי שנות-לימוד

מהתרשים עולה כי בהינתן סיוע כספי (שכר לימוד ומלגת קיום) אשר יאפשר לגשר על מצוקת ההכנסה הנובעת מעצם היציאה ללימודים היו רבים מהנשאלים מעוניינים ברכישת השכלה אקדמית. ניכר כי בהינתן הסיוע הכספי, מספר שנות הלימוד אותן יהיה הצעיר החרדי מוכן להשקיע הולך ועולה, בעוד שבהיעדר סיוע יורדת נכונותו לרכוש השכלה גבוהה. 70% מהמשיבים הביעו נכונות ללמוד בין 3-5 שנים, באם יינתן להם סיוע כספי מלא למימון לימודיהם וסיוע למחייתם בתקופת לימודיהם וזאת לעומת 36% אשר היו מוכנים ללמוד לימודים אקדמיים מלאים (3 שנים ויותר) ללא סיוע כספי. ניכר כי בהעדר סיוע כספי היו 64% מהנבדקים מוכנים ללמוד במשך שנה לכל היותר. נתונים אלו ממחישים את השפעתם הגדולה של ההיבטים הכלכליים על רמת נכונותם של החרדים לצאת ולרכוש השכלה גבוהה.

3.4 מידע ומקורותיו

הנשאלים התבקשו לציין את מידת רצונם במידע על מסלולי לימוד ומוסדות-לימוד אקדמיים. ממצאי המחקר מראים כי כ-75% מהנבדקים היו מעוניינים (מתוכם 37% היו מעוניינים מאוד) בקבלת מידע מסוג זה. ביחס למקורות המידע הנגישים עבורם כיום, עלה כי מרבית המידע שיש לנשאלים אודות הכשרה אקדמית ומוסדות הלימוד השונים, מגיע מחברים, מבני-משפחה ומעיתונות חרדית וחלקו מהאינטרנט וממקורות אחרים כגון רדיו, מודעות-קיר, מכרים ורבנים.

באופן כללי ניתן לומר כי המידע העומד בפני מי שבוחן את האופציה האקדמית, דל יחסית ואינו מבוסס ומספק דיו כדי להגיע להחלטה מושכלת בנושא. אי-הימצאותן של רשתות חברתיות הקשורות לעולם האקדמי, והמחסור במידע בנושא במגזר החרדי, גורמים לבלבול רב בקרב מי שמעוניין לפנות למסלול האקדמי.

מיעוט הסטודנטים החרדים מקשה באופן טבעי על הצעיר החרדי להיחשף למידע איכותי ממקור ראשון. לצעיר החרדי לא תמיד ברור מהן המסגרות והמסלולים האקדמיים הקיימים, מה מקנה כל תואר וכיצד ניתן להתקבל למסגרות אקדמיות. מיעוט המידע מקשה מאוד על תהליך קבלת ההחלטות ועשוי לפגוע בסופו של דבר ברווחת הפרט.

3.5 פערי-ידע

סוגיה נוספת שנבחנה במחקר היא מידת רצונם של החרדים להעמיק את מיומנויות הבסיס (אנגלית, מתמטיקה ומחשבים) שלהם. נתונים אלה מוצגים בלוח 1 להלן:

לוח 1: מידת העניין בהשלמת מיומנויות-בסיס

מידת העניין	מחשבים	מתמטיקה	אנגלית
מעוניין/מעוניין מאוד ללמוד	87%	72%	84%
מעוניין ללמוד במידה מועטה	5%	13%	7%
לא מעוניין ללמוד	8%	15%	9%

הנתונים מצביעים על כך שכ-85% מהנשאלים היו מעוניינים להעשיר את ידיעתם באנגלית ובמחשבים, ו-72% היו מעוניינים לעשות זאת במתמטיקה, במקביל ללימודיהם ב"כולל". רוב בוגרי הישיבות חסרים ידע מינימלי במתמטיקה ובאנגלית, ומכאן הרצון העז בקרב הנשאלים להשלים פערים אלה. חשוב לשים לב כי בעוד שאנגלית ומחשבים עשויים לסייע גם למי שאינו פונה בהכרח למסלול אקדמי, ניתן להניח כי המעוניינים בהשלמת פערי-ידע במתמטיקה, שואפים להשתלב בסופו של דבר במסלול אקדמי, וזאת מאחר שאין קשר ישיר בין לימודים אלה לבין עולם התעסוקה. לפיכך יש לראות בשיעור הגדול של המעוניינים בהשלמת פערים במתמטיקה, סימן המעיד אף הוא על מוטיבציה לרכוש השכלה גבוהה.

3.6 גורמים המשפיעים על פנייה ללימודים אקדמיים

זיהוי הגורמים המרכזיים העשויים להשפיע על החלטת הנשאל באשר לפנייתו למסלולי הכשרה אקדמיים, היה אחת המשימות המרכזיות של מחקר זה. מאחר ומערך השיקולים בקבלת החלטה מסוג זה הוא רחב, מגוון ומושפע ממשתנים רבים, התבקשו הנשאלים להתייחס למספר רב של שיקולים המקשים עליהם להחליט על יציאה ללימודים. תשובות הנשאלים נעו על הסקלה שבין "ימנע ממני לחלוטין יציאה ללימודים" ובין "לא ישפיע כלל על החלטתי". התפלגות התשובות מוצגת בלוח 2 להלן:

לוח 2: השפעת גורמים שונים על פנייה ללימודים אקדמיים (באחוזים)

נושא	התנגדות הקהילה	התנגדות הרב	פגיעה בלימודי קודש	פגיעה באורח החיים החרדי	חוסר מידע על מסלולי הלימוד	ידע חסר באנגלית ובמתמ-טיקה	מחסור במוסדות מתאימים לאורח החיים החרדי	אי מציאת עבודה בסיום הלימודים	תקופת לימודים ארוכה	עלות שכ"ל
לא ישפיע	57	46	42	40	35	33	30	30	18	8
ימנע לחלוטין	4	24	16	34	7	5	21	7	12	14

לוח 2 לעיל מציג מגוון גורמים ונושאים העשויים להשפיע על החלטת הנשאל אם לפנות ללימודים אקדמיים אם לאו.

מהנתונים המוצגים ניתן לראות כי רוב הגורמים המיוצגים בלוח זה, לא ימנעו לחלוטין פנייה ללימודים אקדמיים. הגורמים היחידים שעשויים למנוע פנייה ללימודים אקדמיים (וגם הם בשיעורים נמוכים-יחסית) קשורים להיבטים דתיים וחברתיים כגון חשש מפגיעה באורח החיים החרדי, התנגדות הרב ומחסור במוסדות אקדמיים המתאימים לאורח החיים החרדי. עם זאת נראה כי מרבית המשיבים אינם רואים בהתנגדות הרב (46%) או הקהילה (57%) חסמים אשר ישפיעו על החלטתם לפנות ללימודים אקדמיים. התפלגות התשובות בשאלה זו, ממחישה להערכתנו את האמביוולנטיות של רבים מהנשאלים בציבור החרדי ביחס להוראות הרבנים בקבלת החלטות אישיות בנושא זה. עוד עולה מהלוח כי עלות שכר הלימוד (14%), שהיא נושא כלכלי מובהק, עלולה להיות חסם עבור חלקים מהאוכלוסייה החרדית ולמנוע בעדם מלבחור בלימודים אקדמיים.

4. בחינת המוטיבציה ללימודים אקדמיים

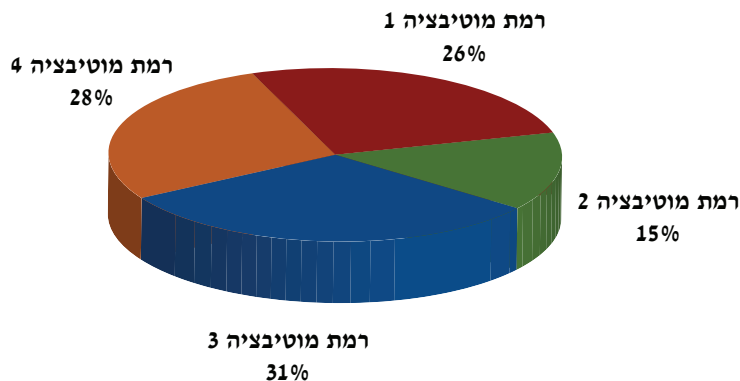
4.1 בניית משתנה מוטיבציה

בבסיסו של מחקר זה עומדת שאלת מחקר מרכזית שנועדה לבחון מה מידת המוטיבציה ללימודים אקדמיים בקרב הציבור החרדי. במסגרת המחקר נבנה מדד מוטיבציה המתבסס על התייחסות הנבדק לשאלות הבאות:

- ❖ נשאל אשר סימן כי שקל ללמוד לתואר אקדמי במוסד שאינו בעל אופי דתי/חרדי, קיבל את ציון המוטיבציה הגבוה ביותר – 4, בין אם שקל בנוסף מוסד בעל אופי חרדי ובין אם לאו.
- ❖ נשאל אשר סימן כי שקל ללמוד לתואר אקדמי אך ורק במוסד בעל אופי דתי/חרדי, קיבל ציון – 3.
- ❖ נשאל אשר לא שקל ללמוד לתואר אקדמי באף אחד מסוגי המוסדות הנ"ל, אך הצהיר שהתייעץ בעבר עם גורמים שונים לגבי לימודים גבוהים, קיבל ציון – 2.
- ❖ נשאל שלא ענה בחיוב לאף אחת משלוש השאלות הנ"ל, קיבל ציון – 1 במשתנה המוטיבציה.

תרשים 7 שלהלן מציג את התפלגות הנשאלים החרדים (שאינם סטודנטים) על-פי רמת המוטיבציה שלהם ללימודים אקדמיים.

תרשים 7: ציוני מוטיבציה ללימודים אקדמיים בקרב חרדים שאינם סטודנטים (באחוזים)

בשקלול ציוני המוטיבציה ללימודים אקדמיים בקרב גברים חרדים שאינם סטודנטים, עולה כי למעלה ממחצית מהמשיבים – 59%, ישנה מוטיבציה ללימודים אקדמיים במוסד בעל צביון דתי/חרדי או שאינו בעל צביון דתי/חרדי (רמת מוטיבציה 3 ו-4). מפתיע להיווכח כי למעלה מרבע מהמשיבים (28%) טענו כי שקלו לימודים אקדמיים גם במוסד שאינו בעל אופי דתי/חרדי (רמת מוטיבציה 4).

להערכתנו, ממצאים אלה מערערים במידה מסוימת את התפיסה המקובלת בקרב הציבור הרחב ובין מקבלי ההחלטות הנוגעים בדבר, באשר לחוסר נכונותם של צעירים חרדים להשתלב במסלולים אקדמיים העשויים לסייע ברכישת מקצוע והשתלבות בשוק התעסוקה האיכותי. לרבים מבין הצעירים החרדים, בין אם הם "אברכים" ובין אם השתלבו בשוק העבודה, ברור כי תואר אקדמי מקנה לבעליו יתרון משמעותי בשוק התעסוקה ומרחיב בפניו את מגוון האפשרויות בתחום זה. העובדה שכ-74% מהנשאלים שקלו או התעניינו בלימודים אקדמיים, מעידה להערכתנו על מגמות משמעותיות המסתמנות בקרב קבוצות מסוימות בציבור החרדי בנושא זה. בנוסף, תומך ממצא זה בהערכות שונות של העוסקים בתחום זה בדבר הצורך להעמיד כלי סיוע ראויים ומתאימים למעוניינים לרכוש השכלה גבוהה.

4.2 הגורמים המשפיעים על המוטיבציה ללימודים אקדמיים

על-מנת לבדוק מהם הגורמים המשקפים השפעות אפשריות על המוטיבציה ללימודים גבוהים, נבנה מודל רגרסיה מרובת-משתנים בו שימש מדד המוטיבציה כמשתנה התלוי. המשתנים המסבירים של המודל נבנו בעזרת ניתוח גורמים (factor analysis) על יתר משתני הסקר (ללא משתני הרקע, כגון מצב משפחתי או גיל). ניתוח זה זיהה ארבע קבוצות של גורמים אשר מסבירים יחד כ-37% מהשונות הכללית של המודל. ארבעת המשתנים אשר זוהו בניתוח הגורמים סווגו באופן הבא:

1. **חשש מערעור אורח החיים החרדי:** בגורם זה נכללו שאלות המתייחסות לחשש מפגיעה באורח החיים החרדי, לחששות הנוגעים למחסור במוסדות ובמסלולי-לימוד מתאימים לציבור החרדי, וחשש מהתנגדויות של הסביבה הקרובה, כגון המשפחה, הרבנים, ועוד.
2. **פערי-ידע ומידע:** גורם זה מבטא פערי-ידע באנגלית, במחשבים ובמתמטיקה וחוסר במידע לגבי מוסדות ותחומי לימוד אקדמיים.
3. **השפעות חברתיות:** בגורם זה נכללו השפעות חברתיות ומשפחתיות העשויות לסייע או למנוע פנייה ללימודים אקדמיים. בגורם זה נכללו שאלות שבחנו את השפעת בן הזוג והמשפחה, מכרים בקהילה ואחרים.
4. **חשיפה סביבתית להשכלה גבוהה:** הגורם הרביעי מבטא חשיפה של המשיב להכשרות מקצועיות או אקדמיות, בעיקר באמצעות חשיפה הכוללת לימודים גבוהים או מקצועיים של בן הזוג או אחד ההורים.

4.3 הקשר בין הגורמים השונים למשתנה המוטיבציה

מודל רגרסיה 1:

לוח 3 מציג את מקדמי הרגרסיה ורמת המובהקות של המשתנים המסבירים את משתנה המוטיבציה.

לוח 3: ערכי מובהקות ומקדמי Beta של ארבעת הגורמים בניבוי מוטיבציה ללימודים אקדמיים

גורמים	Beta	Sig
גורם 1: חשש מערעור אורח החיים החרדי	-.144	.059
גורם 2: פערי-ידע ומידע	-.397	.000
גורם 3: השפעות חברתיות	-.028	.714
גורם 4: חשיפה סביבתית להשכלה גבוהה	.060	.431

מכאן, שתרומתם של שני גורמים נמצאה מובהקת: גורם 1 (חסמים חברתיים ודתיים) וגורם 2 (פערי-ידע ומידע).

ממודל הרגרסיה שהוצג, ניתן ללמוד את הפרטים הבאים לגבי כל אחת מקבוצות הגורמים שנותחו:

(1) ככל שלנשאל חששות רבים יותר מפגיעה באורח חייו החרדי, כך תלך ותקטן רמת המוטיבציה שלו ללימודים אקדמיים;

(2) ככל שלנשאל ישנם פערי-ידע ומידע גדולים יותר, כך תלך ותקטן רמת המוטיבציה שלו ללימודים אקדמיים.

בחינת מקדמי ה-beta של גורמים 1 ו-2, מלמדת כי לגורם (1) המתייחס לחששות ולחסמים הקשורים לפגיעה באורח החיים החרדי, השפעה נמוכה יותר על גורם המוטיבציה ביחס להשפעתו של גורם (2). גורם זה קשור ככל הנראה לעובדה כי עבור משיבים רבים החסך ההשכלתי בתחומי המתמטיקה, האנגלית והמחשבים מהווה גורם מרתיע ביחס לפנייה למסלולי לימוד אקדמיים. יתרה מזו, המחסור במידע הנוגע למשמעות רכישת השכלה גבוהה (הן ברמת תחומי העניין והן ברמת האפשרויות התעסוקתיות) אינו תורם להעלאת רמת המוטיבציה.

במילים אחרות, החששות מהקושי שבהשתלבות בלימודים אקדמיים, בצד המחסור במידע הנוגע לבחירה במסלול זה, באים לידי ביטוי ברמת מוטיבציה נמוכה.

ייתכן אפוא כי פערי הידע והמידע בנוגע ללימודים אקדמיים, הם החסם המרכזי מבין מספר בעיות וחסמים עמם מתמודד הצעיר החרדי בבואו לבחון את הנושא. יש להניח כי עם בעיה זו מתמודדים רוב הצעירים החרדים המעוניינים לפנות ללימודים אקדמיים, גם אם אינם חוששים מפגיעה באורח חייהם או מתגובות הסביבה הקרובה למהלך זה.

ממצא מעניין נוסף נוגע לעובדה כי להשפעות החברתיות נמצאה השפעה נמוכה ולא מובהקת על רמת המוטיבציה. ממצא זה מעיד כי גישור על פערי הידע והמידע והפגת החששות מפני פגיעה באורח החיים החרדי עשויים ליצור ביקוש רב ללימודים אקדמיים בציבור החרדי.

מודל רגרסיה 2: השפעות משתני רקע (גיל, מצב משפחתי ועוד) על גורם פערי הידע והמידע

על-מנת לזהות אלו מבין משתני הרקע המתוארים לעיל מנבאים את גורם פערי הידע והמידע, שנמצא כגורם המשמעותי ביותר בהשפעתו על משתנה המוטיבציה במודל זה – נערך ניתוח רגרסיה מרובה שכלל את פערי הידע והמידע כמשתנה התלוי ואת משתני הרקע של המשיבים כמשתנים הבלתי-תלויים. להלן הפריטים שנמצאו משמעותיים ביותר להסבר השונות בגורם פערי הידע והמידע:

לוח 4: משתני רקע משמעותיים להסבר השונות בגורם פערי הידע והמידע

גורמים	Beta	Sig
מספר ילדים	.225	.050
שייכות לזרם הספרדי	-.391	.007
סטטוס תעסוקתי (עובד / לא עובד)	-.431	.000

כפי שניתן ללמוד מלוח 4, שלושה משתני רקע נמצאו משמעותיים להסבר השונות בגורם פערי הידע והמידע:

(א) **מספר ילדים:** כלומר, ככל שלנשאל יש יותר ילדים כך גדולים פערי הידע והמידע שלו.

(ב) **שייכות לזרם הספרדי:** נשאל השייך לזרם הספרדי מאופיין בפערי-ידע ומידע נמוכים יותר. כלומר, לחרדים שהגדירו עצמם ספרדים ישנה נגישות רבה יותר למידע רלוונטי. הסבר אפשרי לממצא זה, קשור לעובדה שעולם הישיבות הספרדי מסוגר פחות מעולם הישיבות הליטאי ועל כן חשוף יותר למידע. בנוסף, ייתכן שלחלק מהנשאלים הספרדים יש ידע כללי (אנגלית, מתמטיקה, מחשבים) איכותי יותר אשר נרכש במסגרות חינוכיות שאינן תורניות (כנראה בבית ספר ממלכתיים-דתיים שספרדים רבים התחנכו בהם בטרם הוקמה רשת החינוך של ש"ס "אל המעיין").

(ג) **סטטוס תעסוקתי:** לנשאל שעובד ישנם פחות פערי-ידע ומידע. יש להניח כי לחרדים הבאים במגע עם שוק העבודה ישנה נגישות גבוהה יותר למידע וגם פערי הידע שלהם נמוכים יותר משל חבריהם הספונים "באוהלה של תורה". ההימצאות בשוק התעסוקה הכללי מעוררת התעניינות במסלול האקדמי כאפשרות לקידום ולהתפתחות כלכלית בשוק התעסוקה.

4.4 סיכום הממצאים העיקריים – המוטיבציה ללימודים אקדמיים

מוטיבציה לרכישת השכלה גבוהה נמצאה בקרב מרבית הנשאלים. המחקר הצביע על שני גורמים משמעותיים המשפיעים על משתנה המוטיבציה. הראשון שבהם והמשמעותי יותר הוא גורם פערי הידע והמידע, המתייחס לרצון בהשלמת ידע באנגלית, במחשבים ובמתמטיקה כמו גם לרצון להיחשף למידע בנוגע למוסדות ולמסלולי הלימוד האקדמיים. חשוב לזכור שגורם פערי הידע והמידע אינו הגורם הבלעדי המשפיע על רמת המוטיבציה ללימודים גבוהים, אך הוא ללא ספק אחד הגורמים המרכזיים והראשונים בהם נתקל צעיר חרדי בבואו לרכוש השכלה אקדמית.

הגורם השני קשור לחשש מפגיעה באורח החיים החרדי. חשש זה מתייחס לאופן בו רואה הצעיר החרדי את המסגרת כבעלת פוטנציאל לפגיעה ולא לפגיעה בפועל. מעניין לראות, כפי שיצויין בפרק הבא, כי בקבוצת הסטודנטים החרדים לא נמצאה עדות לפגיעה בפועל של הלימודים האקדמיים על אורח החיים החרדי. מכאן, שייתכן כי החששות מפגיעה באורח החיים החרדי נובעים אף הם מפערי מידע אודות משמעות היציאה ללימודים והשלכותיה החברתיות השונות.

5. סטודנטים חרדים

5.1 ממצאים עיקריים

הממצאים הנוגעים לאוכלוסיית הסטודנטים החרדים, מתייחסים בעיקר לנושאים הקשורים לסיבת בחירתם בתחום הלימוד ולגורמים שיכולים לסייע לדעתם לצעירים חרדים אחרים לפנות למסלול הכשרה אקדמי.

הנשאלים במחקר התבקשו לציין מהן הסיבות העיקריות שהניעו אותם לבחור בתחום לימודיהם. התפלגות התשובות מופיעה בלוח 5.

לוח 5: הסיבות לבחירת תחום הלימודים בקרב סטודנטים*

סיבות לבחירת תחום הלימוד	שיעור המשיבים
עניין בתחום הלימוד	64%
מקצוע נדרש בשוק העבודה	31%
יוקרה מעמדית של תחום הלימוד	27%
המלצת חברים ובני-משפחה	15%
אפשרות שילוב הלימודים עם לימודים תורניים	7%
המלצת רבנים	4%

* הערה: מאחר ולמשיבים ניתנה אפשרות לציין שלוש סיבות שונות, עולה שיעור התשובות על 100%.

מלוח 5 עולה כי מרבית המשיבים טענו שהסיבה המרכזית לבחירת תחום הלימוד האקדמי שלהם נובעת מעצם העניין בו. יוקרתו המעמדית של המקצוע ורמת הדרישה למקצוע בשוק התעסוקה, התגלו כשיקולים בעלי חשיבות גבוהה אך פחותה מרמת העניין בו. ממצא זה עומד בסתירה להערכות שונות בדבר פנייתם של חרדים רבים להכשרות אקדמיות אך ורק בשל רצונם להשתלב בתעסוקה עתירת-שכר. ניתן להעריך אפוא כי גם בקרב ציבור הסטודנטים החרדי ישנו משקל רב לנטיית הלב ולשאיפות אינדיבידואליות בתחום האקדמי, שאינן שונות בהכרח ממאפייני ציבור הסטודנטים החילוניים. במקביל נראה כי שילוב לימודי קודש או המלצתם של רבנים שונים, כמעט ואינם משפיעים על החלטת הנבדקים בבחירת תחום הלימוד.

שאלה נוספת בחנה מהם הגורמים אשר היו יכולים לסייע לחבריהם לפנות ללימודים גבוהים. שאלה זו נוסחה במכוון באופן עקיף, על-מנת להעלות את רמת אמינות התשובות. התפלגות התשובות מופיעה בלוח 6 להלן:

לוח 6: גורמים מסייעים ביציאה ללימודים גבוהים*

גורמים מסייעים	שיעור המשיבים
סיוע כספי למימון הלימודים	75%
סיוע כספי למחייה במהלך הלימודים	54%
שעות לימוד וזמני-לימוד נוחים	48%
השלמת לימודי מתמטיקה ואנגלית	31%
אישור רבני	29%
מוסדות-לימוד מתאימים	28%

* **הערה:** מאחר ולמשיבים ניתנה אפשרות לציין שלושה גורמים שונים, עולה שיעור התשובות על 100%.

מלוח 6 עולה כי רוב הסטודנטים החרדים סבורים כי במידה שיינתן **סיוע כלכלי** משמעותי למימון מלגות-לימודים וסיוע במחייה בתקופת הלימודים, יהיה קל יותר לחרדים אחרים להשתלב במסלולי הכשרה אקדמיים. קשיי הפרנסה ומימון הלימודים הממושכים הם אחד החסמים המרכזיים בפני השתלבותו המוצלחת של ציבור זה במסלול האקדמי. בנוסף, מאחר ושעות הלימוד המקובלות כיום לגברים חרדים (ברוב מסגרות הלימוד), הן בעיקר בשעות הערב (לעתים ארבע פעמים בשבוע), מתקשים רוב הצעירים החרדים לנהל חיי משפחה תקינים, ומכאן הדרישה לזמני לימוד נוחים. כפי שתואר לעיל, גם להשלמת פערי הידע הקיימים באנגלית ובמתמטיקה נודעת חשיבות בהשתלבותם המוצלחת של חרדים מוכשרים במסגרות אקדמיות איכותיות.

דווקא קיומם של מוסדות אקדמיים חרדים ייעודיים, או אישורם והסכמתם של הרבנים למסלול הכשרה זה, חיוניים פחות בעיני הנשאלים להצלחתם של חרדים אחרים במסלול האקדמי. בהמשך מסמך זה יוצגו דרכים שונות לטיפול ראוי ומושכל בגורמים אשר הוזכרו כחסמים וקשיים מרכזיים במסלול האקדמי. פתרונות אלה עשויים לפתוח דלת בפני רבים בקהילה החרדית המעוניינים להשתלב במסלול האקדמי.

בשאלה נוספת נתבקשו הסטודנטים החרדים לציין את מידת הסכמתם למספר היגדים אשר נגעו לפערים שנתגלו בתחומים שונים ביחס לדעתם על הלימודים בטרם החלו ללמוד ולאחר תחילת לימודיהם (למשל, 20% מהסטודנטים אינם מסכימים עם ההיגד הטוען כי "הלימודים בפועל קשים ממה שחשבו לפני תחילת לימודיהם"). ממצאי התשובות ביחס להיגדים אלה (תוך ציון קטגוריות הקיצון בלבד) מוצגים בלוח 7.

**לוח 7: קשיים ופערי ציפיות בתקופת הלימודים האקדמיים
(באחוזים)**

היגד	מסכים מאוד	לא מסכים כלל
אני מתקשה בשמירת אורח חיים חרדי	2	75
נושאי-לימוד שונים מהמצופה	5	32
הלימודים מעניינים פחות משצפיתי	6	35
שיטת הלימוד שונה משצפיתי	9	24
הלימודים קשים משצפיתי	14	20
אני מוצא קושי בשילוב לימודי קודש	14	33
הויתור על חיי המשפחה גדול משחשבתי	17	22
הקושי באנגלית ובמתמטיקה גדול מהמצופה	20	29
אני מוצא קושי לפרנס את משפחתי	40	13

מהנתונים המופיעים בלוח 7 ניתן ללמוד על שתי תופעות שונות. למעלה מ-75% מכלל הנבדקים **אינם** מוצאים קושי לשמור על אורח חייהם החרדי במהלך תקופת לימודיהם האקדמיים או שלבם עם לימודי קודש (33%). חשוב לזכור כי על-פי ניתוח הממצאים של אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים, נמצא כי אחד הגורמים המרכזיים והמובהקים המשפיעים על רמת המוטיבציה ללימודים אקדמיים, הוא החשש מפגיעה באורח החיים החרדי. ניכר כי למרות העובדה שרבים מבין החרדים שאינם סטודנטים חוששים מפגיעה באורח חייהם החרדי, הרי שהסטודנטים עצמם אינם מוצאים קושי לשמור על אורח חיים זה. למרות שתחושות אלו הן סובייקטיביות למדי ותלויות במידת אדיקותו וסגנון

חייו של המשיב, ניתן לומר כי אנו עדים לפערים גדולים מאוד בין החששות המוקדמים של מי שאינם לומדים לבין הקשיים הקיימים בפועל בהקשר זה.

ממצא בולט נוסף מדגיש ומחזק טענות שהוצגו במסמך זה בדבר הצורך במתן סיוע כלכלי לסטודנטים חרדים. 40% מהסטודנטים טוענים כי קשיי-פרנסה במהלך לימודיהם הינם גדולים יותר ממה שחשבו בטרם החלו בלימודיהם. גם במקרה זה נטו הנבדקים שאינם סטודנטים להמעיט בחשיבותו של משתנה זה, וניכר כי הלימודים בפועל כרוכים במעמסה כלכלית גבוהה מהמצופה.

ייתכן והממצאים ביחס לקשיי הלימוד באופן כללי ולקשיים הנובעים מרמת האנגלית והמטמטיקה, המצביעים על שיעור נמוך יחסית של פער בין החששות טרם הלימודים והקשיים בפועל, מעידים כי רמת החששות המוקדמות תואמת באופן כללי את המציאות.

5.2 סיכום הממצאים העיקריים

הצלבת הנתונים והממצאים כפי שנותחו במחקר זה, מעידה על כך שאוכלוסיית הסטודנטים הנבדקת היא אוכלוסייה ייחודית אשר נתקלת בקשיים רבים במהלך מסלול הכשרה האקדמי. נמצא כי העול הכלכלי הוא המשמעותי ביותר במהלך הלימודים הגבוהים. רוב הסטודנטים החרדים, בעיקר הגברים, נתקלים בקשיים כלכליים הנוגעים למימון שכר הלימוד ולעלות הקיום במהלך הלימודים. רובם מאמינים כי אורח חייהם החרדי לא נפגע מהעובדה שפנו למסלול לימוד אקדמי, ורובם בחרו במסלול לימודים קרוב לליבם והולם את שאיפותיהם (וזאת למרות הנחות מוקדמות בדבר בחירה הקשורה באופן בלעדי לשוק התעסוקה).

נמצא כי לרבים מהסטודנטים החרדים יש קשיים רבים בהשלמת פערי הידע שלהם באנגלית, במתמטיקה ובמחשבים, וכי הם היו מעוניינים בהשלמה נאותה של מיומנויות אלו, אשר תסייע להם להשתלב באופן מוצלח במסלולי הכשרה אקדמיים שונים. בנוסף, ניתן להבחין בכך שמידת התחשבותם של הסטודנטים החרדים בסביבה הקרובה, קרי: רבנים, קהילה קרובה, בני-משפחה וחברים, פחותה מזו של אלה שאינם סטודנטים.

6. השוואות מרכזיות בין אוכלוסיות המחקר

פרק זה מציג מיפוי כללי של מאפייני אוכלוסיית הסטודנטים החרדים, בהשוואה לכלל המשיבים שאינם סטודנטים. השוואה זו תסייע הן באפיון ציבור הסטודנטים הנבדק והן באפיון קבוצת החרדים שאינם סטודנטים, אשר בקרבם נמצאה רמת מוטיבציה גבוהה ללימודים אקדמיים.

כמו כן ימופו בפרק זה מאפיינים והבדלים מרכזיים בין גברים (שהם 62% מאוכלוסיית המחקר) לנשים (שהן 38% מאוכלוסיית המחקר) אשר לומדים/למדו במסגרות אקדמיות.

6.1 גיל, מצב משפחתי ומספר ילדים

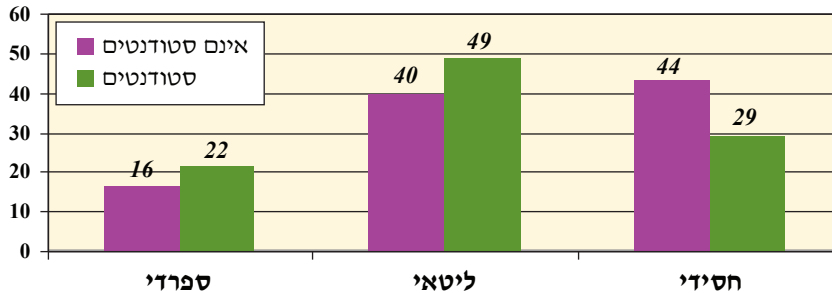
בקרב הסטודנטים, 53% הם נשואים. ל-63% מבין הסטודנטים הנשואים יש ילד אחד לפחות ול-28% יש 4-6 ילדים. כמחצית מהסטודנטים החרדים הם בני פחות מ-23 שנים וכשליש מהם בני 24-30.

בקרב הסטודנטים הגברים גדול יותר שיעורם של המשיבים בקבוצת הגיל 24-30 והוא עומד על כ-65%. לכ-60% מהסטודנטים יש 5-8 אחים ואחיות והם בנים ובנות למשפחות ברוכות ילדים.

6.2 אוכלוסיית הסטודנטים החרדים מול אוכלוסיית החרדים שאינם סטודנטים

בהשוואות המוצגות להלן, נעשה שימוש בנתוני הגברים בלבד (193 חרדים סטודנטים, ו-148 חרדים שאינם סטודנטים). מאחר ובקבוצת החרדים שאינם סטודנטים נבדקו אך ורק גברים, מצאנו לנכון לערוך השוואות רק בין שתי קבוצות אוכלוסייה אלו, אשר מידת הרלוונטיות שלהן למחקר זה גבוהה.

**תרשים 8: שייכות לזרם חרדי
(באחוזים)**

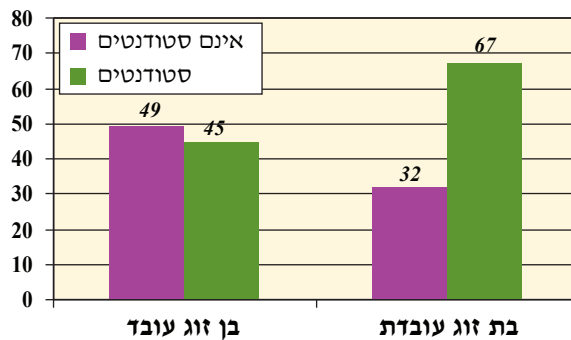
הממצאים הבאים מאששים את קיומם של הבדלים מהותיים בתפיסות העולם כלפי נושא התעסוקה בכלל וההכשרה האקדמית בפרט, בקרב הקבוצות השונות המרכיבות את הציבור החרדי. בהשוואה בין שתי אוכלוסיות המחקר, ניתן לראות הבדל מסוים בין חלקם של הסטודנטים הליטאים העומד על כ-50%, לעומת חלקם של החרדים הליטאים שאינם סטודנטים, העומד על 40% בלבד. לעומת זאת, חלקם של החרדים ממוצא חסידי בקרב הסטודנטים, עומד על פחות מ-30%, בעוד שבקרב הנשאלים שאינם סטודנטים עומד חלקם על כ-45%. גם בקרב אוכלוסיית החרדים הספרדים ישנו פער בין שיעור הסטודנטים הספרדים העומד על 22%, לבין שיעור הספרדים שאינם סטודנטים העומד על 16%. מכאן שבקרב הספרדים ישנה נטייה להעדיף הכשרה אקדמית רשמית על פני הכשרה מקצועית בלבד, וזאת בשל קרבתם לשוק התעסוקה והימצאותם במסגרות ציבוריות הדורשות פעמים רבות תואר אקדמי.

רובו של הציבור הליטאי הוא ציבור למדני-תורני (תקופת החניכה ברוב הישיבות והכוללים הליטאיים ארוכה ואינטנסיבית מזו הנהוגה ברוב הישיבות החסידיות), אשר בבואו לבחור מסלול תעסוקתי יעדיף, ככל הנראה, לקבל הכשרה גבוהה שתאפשר לו לעסוק במקצועות יוקרתיים ואיכותיים-יחסית. לעומתם, ייתכן ובקרב החסידים ישנה עדיפות לרכישת הכשרה מקצועית קצרה יחסית, אשר תאפשר להם פרנסה מיידית ולרוב גם פחות איכותית. זאת, ככל הנראה ועל סמך מחקרים אחרים, נובע מהעובדה כי חלקים גדולים מאוכלוסייה זו מתפרנסים מעסקים עצמאיים וממסחר זעיר וסיטונאי (גונן, 2001).

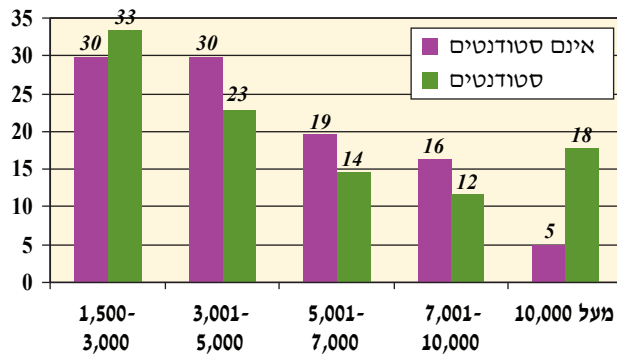
6.3 תעסוקה והכנסה

מצב התעסוקה ורמת ההכנסה של אוכלוסיות המחקר השונות הם מדד משמעותי ביחס ללימודים אקדמיים, וכפי שראינו גם ביחס למוטיבציה ללימודים אקדמיים. התרשימים הבאים מציגים נתונים המשקפים את רמת ההכנסה וההשתתפות בכוח העבודה של אוכלוסיות המחקר.

תרשים 9: השתתפות הנשאל ובת-זוגו בכוח העבודה (באחוזים)

תרשים 10 : הכנסה (באלפי ש"ח לחודש)

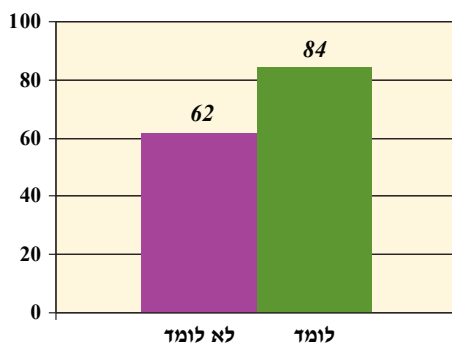
מהנתונים העולים מתרשימים 9 ו-10, מתקבלת תמונת-מצב ברורה למדי באשר לרמת התעסוקה ולהכנסותיהן של שתי אוכלוסיות המחקר. שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של שתי אוכלוסיות המחקר דומה למדי, ועומדת על שיעור של כ-40%. לעומת זאת נמצאו הבדלים משמעותיים בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה בקרב בנות-זוגם של

הסטודנטים החרדים (למעלה מ-60%) ביחס לשיעור ההשתתפות הנמוך של בנות-זוגם של החרדים שאינם סטודנטים (פחות מ-40%). בהמשך ניתן לראות כי חרף העובדה ששיעור השתתפותם בכוח העבודה של שתי קבוצות האוכלוסייה דומה, רמת-הכנסתם של הסטודנטים נמוכה באופן יחסי מהכנסתם של החרדים שאינם סטודנטים. יש לשער כי קשיי הפרנסה בקרב הלומדים (יחד עם עלות הלימודים הגבוהה) הם הגורמים לשיעור כה גבוה של עבודה בקרב נשותיהם.

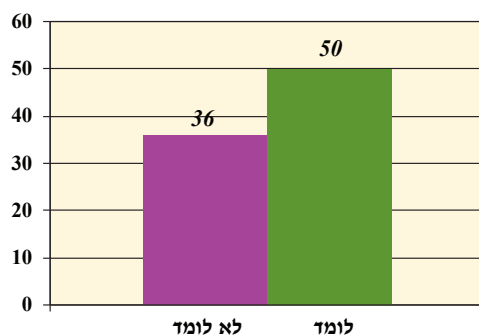
6.4 מידת החשיפה למידע על השכלה אקדמית ורקע השכלתי של האב

מהמחקר עלה כי ישנה חשיבות לרמת החשיפה של הנבדקים לעולם האקדמי באמצעות השכלתו של האב, וכפי שנראה בהמשך גם בשימוש באינטרנט כמקור מידע משמעותי בנושא זה. התרשימים הבאים מציגים את רמת-השכלתו של האב ורמת הנכונות של המשיבים לקבל מידע רלוונטי בנושא בקרב שתי אוכלוסיות המחקר.

תרשים 11: נכונות לקבל מידע באינטרנט (באחוזים)

תרשים 12: השכלה גבוהה של האב (באחוזים)

מחצית מאבותיהם של הסטודנטים החרדים במדגם זה הם בעלי השכלה גבוהה כלשהי (הנדסאים או אקדמאים). זאת לעומת 36% בלבד מקרב החרדים שאינם סטודנטים. נתון זה מעיד על תרומתה של החשיפה לנושא ההכשרה האקדמית כגורם העשוי לעודד פנייה למסלול זה בקרב צעירים חרדים. כמו כן, מידת נכונותם של הסטודנטים החרדים לקבל מידע באמצעות האינטרנט, גבוהה באופן משמעותי (84%) ממידת נכונותם של חרדים שאינם סטודנטים לקבל מידע דומה (62%). ממצא זה יכול להעיד על כך שהנגישות לאינטרנט, המפחיתה את פערי המידע ביחס להשכלה גבוהה, תורמת להגדלת המוטיבציה ללימודים מסוג זה. ראוי לשים לב לכך שלמרות ההבדלים בין שתי קבוצות המחקר, ולמרות חילוקי הדעות בקהילה החרדית בנוגע לעצם השימוש באינטרנט, ישנה נכונות גבוהה למדי לשימוש בכלי זה לשם קבלת והחלפת מידע בנושא.

6.5 השוואה בין סטודנטיות לסטודנטים חרדים

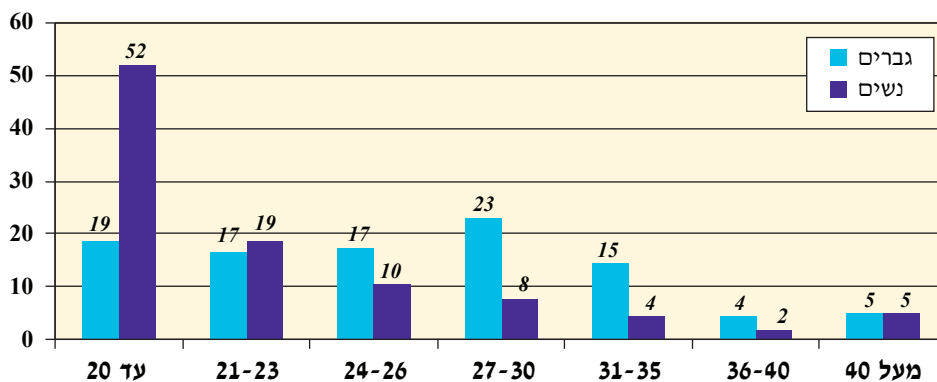
חרף הצורך הבווער לבחון את החסמים והקשיים העומדים בדרכם של גברים חרדים המוכנים להשתלב במסלולי הכשרה אקדמיים, ראינו במסגרת זו חשיבות רבה להציג את ההבדלים והמאפיינים של הנשים החרדיות הלומדות במוסדות אקדמיים ואשר נבדקו במחקר זה. מעבר להדגשת ההבדלים השונים בין שתי האוכלוסיות, יש צורך באפיון ציבור הסטודנטיות החרדיות ובזיהוי הקשיים והבעיות עמן הן מתמודדות. בנוסף, מסייעת השוואה זו בקבלת מידע ובהדגשת הקשיים המהותיים והעיקריים בפניהם ניצבים גברים חרדים במסלול ההכשרה האקדמי.

6.5.1 גיל, מצב משפחתי

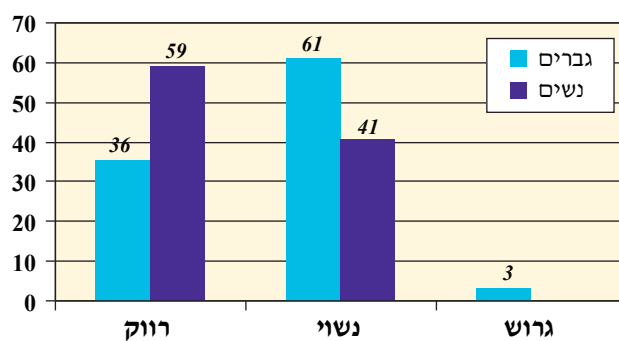
הנתונים המוצגים להלן מדגישים כי מרבית הסטודנטיות החרדיות צעירות למדי (כ-70% מתחת לגיל 23! ופחות מ-20% בגילאים 24-30), וזאת ביחס לסטודנט החרדי (40% מהסטודנטים הגברים הם בני 24-30).

בשל גילן הצעיר, רוב הסטודנטיות רווקות (כ-60%) ואינן מפרנסות את עצמן או את משפחתן. רוב הבנות הרווקות חיות עם הוריהן, ורובן נסמכות עליהם בכלכלתן ואף נעזרות בהם במימון לימודיהן. מצב זה שונה בקרב הסטודנטים הגברים אשר רובם נשואים ובעלי ילדים, מבוגרים יותר ומפרנסים את עצמם ואת משפחתם.

תרשים 13: התפלגות סטודנטים וסטודנטיות, לפי גיל (באחוזים)

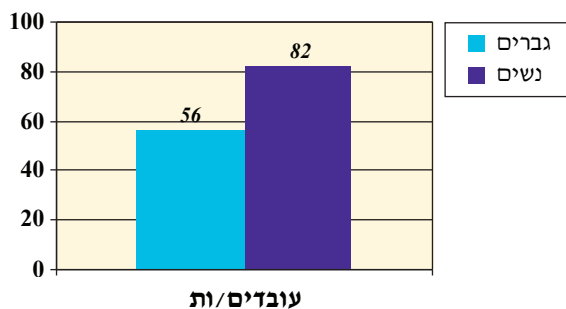

תרשים 14: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – מצב משפחתי (באחוזים)

6.5.2 תעסוקה ורקע השכלתי

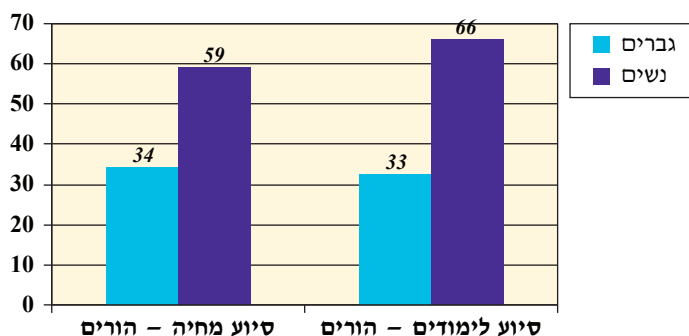
תרשים 15: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – סטטוס תעסוקתי (באחוזים)

קרוב ל-80% מהסטודנטיות החרדיות עובדות ומתפרנסות במשרות כלשהן (משרות מלאות, חלקיות וזמניות), וזאת חרף העובדה שרובן רווקות ומתגוררות אצל הוריהן. בשונה מהסטודנטים החרדים, אשר פחות מ-60% מהם עובדים לפרנסתם, לסטודנטיות החרדיות אין חובה ללימודי קודש במסגרות תורניות, ועל כן הן יכולות ורשאיות לעבוד לפרנסתן כבר מגיל צעיר יחסית ובהקפי משרה גדולים יותר.

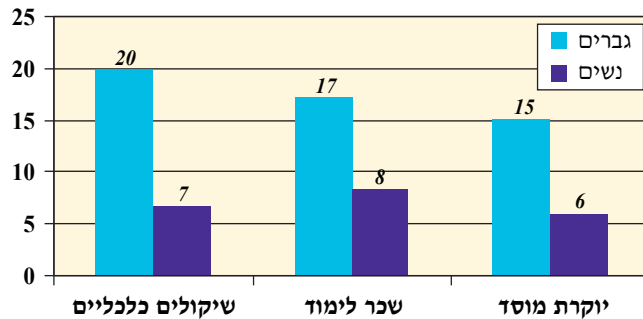
בנוסף לעובדה שרוב הסטודנטיות החרדיות עובדות לפרנסתן, הן גם זוכות לסיוע משמעותי מהוריהן, הן למימון לימודיהן (66%) והן בסיוע למחייתן (59%) בתוקף היותן צעירות ורווקות החיות בבית הוריהן. לעומתן, הסטודנטים החרדים זוכים למעט מאוד סיוע מהוריהם, הן במימון לימודיהם והן בסיוע למחייתם בתקופת לימודיהם (כ-30% בשני המקרים). בהמשך ניוכח כי מצב זה מחזק את השפעתו ומשמעותו של השיקול הכלכלי במערך השיקולים של הסטודנטים הגברים, בייחוד מול מצבן הכלכלי הטוב יחסית של הסטודנטיות החרדיות. ממצאים אלה מוצגים בתרשים 16.

תרשים 16: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – קבלת סיוע מההורים (באחוזים)

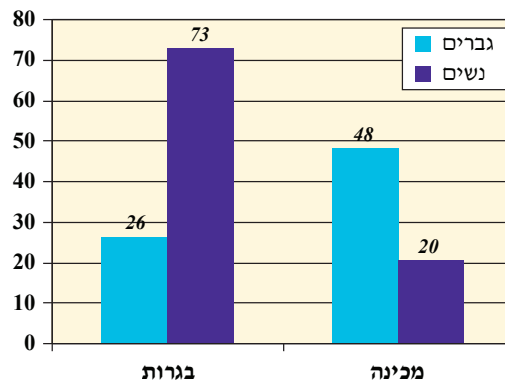
עד כה הוצגו הבדלים משמעותיים ברקע המשפחתי ובמצב הכלכלי בין המינים בקרב אוכלוסיית הסטודנטים החרדים. להבדלים אלו השפעה רבה על יחסן של שתי קבוצות אלו ללימודים אקדמיים ולהשפעות חברתיות שונות ששני המינים נחשפים להן במהלך לימודיהם הגבוהים.

תרשים 17: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – שיקולים בבחירת מוסד הלימוד (באחוזים)

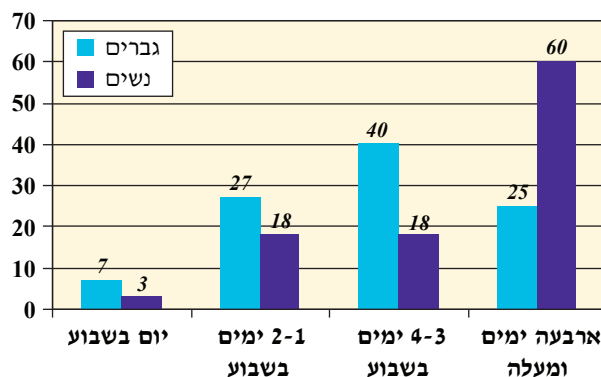

תרשים 17 מדגיש את השפעתו הרבה של הגורם הכלכלי (שכר לימוד והוצאות-מחיה) במערך השיקולים של הסטודנט החרדי, מול חשיבותו הפחותה של שיקול זה בקרב הסטודנטיות החרדיות. בקרב הגברים, בבחירת מוסד הלימוד מהווה משקלו של שכר הלימוד ומשקלם של השיקולים הכלכליים 17%-ו 20% בהתאמה. לעומת זאת, רק 8%-ו 7% מהנשים ציינו כי לשיקול הכלכלי ולשכר הלימוד היה משקל משמעותי בבחירת מוסד הלימוד שלהן. גם יוקרתו של מוסד הלימוד היתה שיקול משמעותי בקרב הגברים (15%) במערך השיקולים בבחירתו. נתון זה מעיד על החשיבות שהגברים מייחסים ללימודים במוסדות אקדמיים מוכרים וידועים. יש להניח כי המאמץ הכלכלי האדיר אותו משקיע הסטודנט החרדי ביציאה ללימודים מעלה את רמת החשיבות אותה הוא מייחס ליוקרת המוסד. לעומתם רק 6% מהנבדקות ציינו כי יוקרתו של מוסד הלימודים השפיעה על החלטתן בבחירת מוסד הלימוד.

תרשים 18: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – זכאות לתעודת-בגרות ומכינה (באחוזים)

תרשים 19: השוואה בין סטודנטים לסטודנטיות – מספר ימי-לימוד אפשריים בשבוע (באחוזים)

בתרשימים 18-19 ניתן להבחין בפערים ניכרים בין שיעור הזכאות לתעודת בגרות בין שני המינים. כ-70% מהנבדקות זכאיות לתעודת בגרות, לעומת 26% זכאים בלבד בקרב הנבדקים. בנוסף, הסטודנטיות מוכנות ויכולות להשקיע זמן ומאמץ רבים יותר מהגברים בלימודים אקדמיים. 60% מהן מוכנות ואכן לומדות יותר מארבעה ימים בשבוע. לעומתן, כ-40% מהגברים מוכנים ומסוגלים ללמוד שלושה עד ארבעה ימים בשבוע לכל היותר. ניתן לראות שוב כי חובות הפרנסה, המחויבות ללימודים תורניים סדירים (מי פחות ומי יותר) והיעדר הכנה והכשרה מקדימה (המאלצת את מרבית הגברים ללמוד במכינה קדם-אקדמית) מציבים את הגברים החרדים בעמדת נחיתות מול הנשים ומקשים על יכולתו של הסטודנט החרדי לצלוח במהירות ובקלות את לימודיו.

6.5.3 תחומי לימוד

הבדלים משמעותיים התגלו ביחס לתחומי הלימוד הנבחרים. 13% מהנשים לומדות אדריכלות ומדעי הרוח, לעומת אחוזים בודדים מהסטודנטים הגברים הלומדים תחומים אלה. לעומת זאת, 43% מהסטודנטים הגברים לומדים משפטים ומנהל-עסקים ורק 17% מהסטודנטיות לומדות תחומים אלה. פערים אלה ונוספים בהעדפת תחומי הלימוד בין המינים, מצביעים על כך שמקצועות הומניים מקובלים יותר בקרב הנשים, ואילו המקצועות האינסטרומנטליים "הפשרים" והמקובלים, המניבים הכנסה גבוהה יחסית, הם הפופולאריים יותר בקרב הגברים. לעובדה כי הלימודים במוסדות החרדיים מתקיימים לגברים ולנשים בנפרד, ישנה השפעה על היצע אפשרויות הלימוד, ויש להניח,

לפחות באופן חלקי, כי זמינות מסלולי הלימוד לבנים/בנות היא בין הגורמים האחראיים ליצירת פערים אלה. חשוב לזכור כי רכישת השכלה הומנית דוגמת כלכלה, פסיכולוגיה, מדע המדינה, הסטוריה וכו' אינה אפשרית כיום במסגרת המוסדות הייעודיים.

בין גברים לנשים בציבור החרדי ישנם הבדלים חברתיים, תרבותיים וכלכליים מהותיים באשר להשתלבותם ויחסם לשוק התעסוקה עתיר השכר. מתוקף היותן מפרנסות מרכזיות וחיוניות במשק הבית החרדי, זוכות מרבית הנשים החרדיות להכשרה (שאינה תורנית) כללית רחבה באופן יחסי, ולמיומנויות כלליות וחיוניות אשר מסייעות להן להשתלב באופן מוצלח-יחסית בשוק התעסוקה. בנוסף, בקרב רוב הקבוצות השונות המרכיבות את הציבור החרדי ישנה הסכמה רחבה ומלאה אודות תפקידה של האישה החרדית "בחברת הלומדים" הליטאית, כמחנכת וכמסייעת מרכזית בפרנסת הבית. למערכות החינוך הנפרדות של הנשים החרדיות יש תרומה גדולה להשתלבותן המוצלחת בשוק התעסוקה, בין אם במערכות החינוך החרדיות (אשר כיום אין בהן כמעט משרות פנויות) ובין אם במקצועות ובמסלולים אחרים.

ניתן לטעון, במלוא הזהירות, כי מצב ההכשרות ומסלולי הלימוד המקצועיים והאקדמיים של נשים חרדיות מניח את הדעת, ועל כן אין אנו צופים פשל מבני בהכשרה ובהשמה של נשים חרדיות בשוק התעסוקה הכללי. עם זאת, אנו סבורים כי נדרשת התייחסות מחקרית מעמיקה ונפרדת לנושא זה, אשר תסייע לפיתוח כלי מדיניות נפרדים שיסייעו לנשים חרדיות להשתלב במסלולי-הכשרה אקדמיים שונים וחדשים.

סיכום: מסקנות והמלצות

בניגוד לדעה הרווחת בקרב חוקרים וקובעי מדיניות העוסקים בהשכלה ובתעסוקה של חרדים, הוכיח מחקר זה כי ישנה קבוצת צעירים לא מבוטלת במגזר החרדי החפצה לרכוש השכלה גבוהה, חלקה אף במוסדות שאינם בעלי אופי חרדי מובהק. קבוצה זו מעוניינת לרכוש השכלה גבוהה הן בשל העניין האינטלקטואלי הכרוך בלימודים והן במטרה להגדיל את סיכוייה להשתלב בשוק העבודה האיכותי ולהשתכר כראוי בתחומי-עיסוק שונים ומגוונים.

הפתיחות והנכונות הקיימת כיום בציבור החרדי ביחס ללימודים אקדמיים ולהכשרה מקצועית, משתקפים במידה רבה בממצאיו של מחקר זה. הצורך בהשלמת פערי-ידע בסיסיים כגון אנגלית, מתמטיקה ומחשבים, עליהם הצביעו מחקרים קודמים (ביניהם מחקריהם של חקק וכהן) הוא מחויב המציאות והודגש באופן ברור ובולט גם בעבודה זו בפי מאות משיבים. גישור על פערים אלה הוא תנאי הכרחי לכל הכשרה, בין אם מקצועית או הנדסאית ובין אם אקדמית.

אמנם, ישנה חשיבות לא מעטה בהתאמתן של מערכות ההשכלה הגבוהה בישראל לשונות התרבותית ולגיוון הפנימי של המגזר החרדי, אך התאמה זו אינה מחייבת בהכרח את פתיחתם של מוסדות-לימוד ייעודיים נפרדים לאוכלוסייה החרדית. מתן האפשרות לסטודנט החרדי לבחור בין מוסדות-לימוד שונים, תוך ביצוע ההכשרות הנדרשות, יאפשר הרחבה ניכרת של מגוון מסלולי הלימוד.

בצד המוטיבציה הגבוהה ללימודים אקדמיים בקרב הציבור החרדי, זיהה המחקר מספר חסמים המקשים על יציאתו ללימודים של הצעיר החרדי. אלה כוללים קשיים כלכליים הנובעים מהיות המועמד מבוגר-יחסית (24-30), בעל משפחה וילדים ובעל מחויבויות כלכליות נוספות, דוגמת משכנתא. כמו כן, היותו חשוף באופן מוגבל ביותר לסביבה חברתית אקדמית, מקשה עליו בבחירת המקצוע (שכן הוא אינו מכיר כלל את מגוון המקצועות הנלמדים ואת נגזרותיהם התעסוקתיות) ובניתוח מחושב של משמעות היציאה ללימודים אקדמיים. היעדר מיומנויות בסיסיות באנגלית, במתמטיקה ובמחשבים, מקשה אף הוא על ההחלטה לצאת ללימודים ויוצר צורך בביצוע השלמות רבות (וקשות) בתחומים אלה. בנוסף הצביע המחקר על החששות של הצעיר החרדי מפגיעה באורח חייו הדתיים כתוצאה מהיציאה ללימודים.

לאור האמור אנו מציעים מספר כלים להתמודדות עם החסמים שתוארו לעיל:

1. תמיכה וסיוע כלכליים

תקופת המעבר ממסגרת תורנית לעולם העבודה היא הקשה ביותר מבחינה כלכלית. מלבד עלות שכר הלימוד, כרוכה עזיבת ה"כולל" בויתור על מלגות הקיום הניתנות ללומדים במסגרת זו ומשמשות אפיק-פרנסה מרכזי לקיום התלמיד ומשפחתו. כדי לאפשר יציאת חרדים ללימודים גבוהים, נדרש סיוע כספי שיכלול הן את מימון שכר הלימוד והן מלגת-קיום לאורך תקופת הלימודים. תמיכה זו יכולה להינתן כהלוואה ארוכת-טווח שתוחזר לאחר ההשתלבות בעבודה. בכדי למנוע נשירה של תלמידים במהלך לימודיהם, חשוב להעניק את התמיכה באופן מושכל והדרגתי, אשר ימריץ את המשתתפים להתמיד בלימודיהם. בדרך זו ניתן גם לתמרץ הצטיינות בלימודים באמצעות הגדלת התמיכה בהתאם להישגים בלימודים.

המחקר הראה כי בהינתן מימון ללימודים וסיוע במחייה בתקופת הלימודים, יגדלו גם הביקושים ללימודים אקדמיים איכותיים ויכללו גם לימודים הכרוכים בתקופות-לימוד ארוכות יחסית (העולות על שלוש שנים).

ניתן להעריך כי המקור התקציבי העיקרי לתמיכות אלו עתיד להיות מבעלי-הון חרדים החפצים לסייע לקהילה להיחלץ מהמצוקה הכלכלית בה היא שרויה. עם זאת, השתתפותן וסיוען של רשויות המדינה בפעילות זו עשויה להמריץ את אותם תורמים ונדבנים חרדים לעשות זאת. מובן כי למדינה ולמערכת החינוך תפקיד חשוב בהתנעת התהליך ובעידודו. יתרה מזו, אנו סבורים כי על המדינה להשתתף באופן פעיל במימון המכינות הקדם-אקדמיות, שכן למערכת החינוך אחריות ישירה להיווצרות הפערים בתחומי המתמטיקה והאנגלית.

2. מידע וייעוץ

תהליך קבלת ההחלטה על יציאה לעבודה ועל בחירת מסלול לימודים ותעסוקה, מצריך מידע מרבי אודות מסלולי ההכשרה השונים ואפשרויות התעסוקה הקיימות. אולם בפועל, המידע הזמין לצעירים החרדים הוא מועט ובלתי-מספק כדי לקבל החלטה מושכלת. הידע הרלוונטי בסביבתו הקרובה של האדם, משפחתו ומכריו, הוא מועט-יחסית; מה גם שבמקרים רבים הוא אינו מעוניין לשתף בלבטים אלה. הגישה לאינטרנט, אף שהיא קיימת במידה גבוהה מהמצופה, עדיין אינה קלה.

היעדר מידע ברור ומסודר על מסלולי-לימוד ומוסדות-לימוד אפשריים עבור הציבור החרדי, יוצר בלבול וחוסר-הכרה של נושא ההכשרה האקדמית בקרב צעירים חרדים. בנוסף, לא תמיד ברור להם מה מקנה כל תואר אקדמי, מה משמעותו בשוק התעסוקה ומה ההבדל בין התארים והמסלולים הקיימים בשוק ההשכלה הגבוהה (למשל, ההבדל בין מכללות לאוניברסיטאות). חוסר-מידע זה גורם לחשש מפנייה למסלול האקדמי ולעתים גם לתסכול רב בקרב מי שכבר השתלבו במסלול זה.

על-מנת להפחית אי-ודאות בקרב הציבור החרדי באשר להכשרות אקדמיות שונות, יש למסד כלים ייעודיים למתן מידע, וכלים שיגבירו את הנגישות למידע רלוונטי ומעודכן בנושא. לשם כך יש להפיק חוברות-הסברה אשר יספקו מידע כולל ואמין על מסלולים אקדמיים שונים במוסדות להשכלה גבוהה המיועדים לציבור החרדי ועל מוסדות אקדמיים אחרים. מומלץ להפעיל בנפרד אתר אינטרנט ייעודי אשר יספק מידע מפורט ועדכני כל העת.

בנוסף לכלים אלה, רצוי להקים פורום לסטודנטים ואקדמאים חרדים, אשר חלק ממטרותיו יהיה לשמש כלי אפקטיבי למידע אמין ועדכני בכל הנעשה בתחום ההכשרה האקדמית בציבור החרדי. מלבד הנגשת המידע, על פורום הסטודנטים החרדי לשמש מסגרת לייעוץ אישי בבחירת מסלול הלימודים והתעסוקה.

3. השלמת פערי-ידע

פערי הידע הקיימים, והפערים בין שיטת ואופן הלימוד האקדמי לבין סגנון הלימוד התורני, מחייבים את הקמתן של מכינות מקיפות וייעודיות לסטודנטים חרדים, אשר יאפשרו לצעירים חרדים לעמוד בתנאי הקבלה לכלל המוסדות האקדמיים. הפעלתן של מכינות ייעודיות צריכה להיערך בתיאום אקדמי מלא ותחת חסותם ובתחומם של מוסדות אקדמיים מובילים, ביניהם האוניברסיטאות המרכזיות בארץ אשר יכירו במכילות אלו. יש להימנע מהמצב הנוכחי על פיו מאפשרות המכילות החרדיות לבוגריהן להשתלב במכללות הייעודיות בלבד.

במקביל ללימודי המכינה, ממולץ להצמיד לתלמידים החרדים חונכים שיסייעו להם באופן פרטני בהשלמת הפערים באנגלית ובמתמטיקה, תמורת מלגות ייעודיות. ניתן להניח שיוזמה כזו תשפר במידה ניכרת את סיכוייהם של התלמידים החרדים לצלוח את המכינה ולהגיע לרמה אשר תאפשר את קבלתם לאוניברסיטאות השונות ובמגוון מסלולי הלימוד.

4. תמיכה דתית וחברתית

היציאה לעולם העבודה והמעשה טומנת בחובה סכנות וקשיים רבים מבחינה דתית וחברתית, בפרט כשמדובר בסביבת-לימודים או סביבת-עבודה שאינן בדי' אמותיה של הקהילה החרדית. בשל החשש הכבד מפגיעה באורח החיים החרדי, וכדי למזער ככל האפשר את הפגיעה באורח-חיים זה, חשוב ליצור מסגרות תורניות וחברתיות שיתמכו בסטודנט החרדי בתקופה זו וישמרו על השתייכותו לקהילה החרדית. מבחינה זו משמשות מסגרות הלימוד החרדיות קבוצות-תמיכה יוצאות מן הכלל, שכן התלמיד החרדי שווה זמן רב עם צעירים חרדים הנמצאים בתהליך דומה.

הקמת בתי-מדרש ייחודיים עבור סטודנטים חרדים ועבור אנשים עובדים, עשויה להרים תרומה משמעותית לשמירה על אורח החיים החרדי ולהקטין את הסכנות האורבות ביציאה ללימודים מקצועיים ו/או אקדמיים ובהשתלבות בעבודה. מודל זה קיים כבר בקהילות החרדיות באירופה ובארצות הברית.

מחקרי-המשך מומלצים

1. לימודים אקדמיים והשירות הצבאי

למרות שהקשר בין לימודים אקדמיים לשירות צבאי לא נבדק באופן מעמיק במחקר זה, אנו מעריכים כי שירות אזרחי רשמי עשוי לפתור את סוגיית השירות הצבאי בקרב צעירים חרדים המעוניינים בהכשרה אקדמית. בדיקה מצומצמת ואקראית של כ-20 סטודנטים חרדים, העלתה כי רבים מהם נמנעו עד כה מלימודים אקדמיים מלאים בשעות הבוקר, כיוון שחששו מאיבוד מעמדם בהסדר "תורתו אמונתו", מהפסקת קצבת "הכולל" ומגיוסם לצה"ל. אנו מעריכים כי הסדר שבו יומר השירות הצבאי בשירות אזרחי במקביל לתקופת הלימודים, עשוי לעודד צעירים חרדים לפנות למסלול אקדמי מלא ולהשתלב במשרות איכותיות בהמשך.

בנוסף ניתן לשקול שהסיוע הכספי לסטודנטים חרדים יינתן במסגרת תורנית מיוחדת עבור סטודנטים חרדים, שתאפשר לימודים תורניים במקביל ללימודים האקדמיים. חשוב לזכור כי הצלחת מהלך זה תסייע בסופו של דבר גם לכלכלת ישראל.

2. נשירת סטודנטים חרדים מלימודים אקדמיים

במהלך מחקר זה נחשפנו לעובדה כי קיימת נשירה משמעותית של סטודנטים חרדים ממסלולים אקדמיים שונים, בעיקר בקרב גברים. הסיבות לנשירה זו רבות וקשורות בגורמים שונים, החל מסיבות כלכליות ומשפחתיות, דרך המחסור בידע הגורר ציפיות שגויות וכלה בקושי להשלים את פערי הלימוד הרבים בזמן כה קצר. האינטנסיביות של הלימודים, קיומם בשעות הערב, קשיי הפרנסה ולחצים שונים הקשורים לחוסר האהדה והתמיכה של הסביבה הקרובה, גורמים, לעתים קרובות, לנשירה מוגברת מהלימודים. נשירת סטודנטים חרדים עלולה ליצור רושם שגוי שאיננו מעודד השתלבות במסלול זה בקרב המעוניינים לרכוש השכלה אקדמית. נושא זה ראוי למחקר מעמיק אשר יבחן את הסיבות לנשירה, יאפיין את פרופיל הנושרים וימליץ על דרכים לצמצום התופעה.

3. לימודים אקדמיים בקרב נשים חרדיות

במהלך מחקר זה נאספו ונבדקו נתונים על כ-120 סטודנטיות חרדיות ממסגרות אקדמיות שונות. בדיקה וניתוח ממצאים אלו העלו הבדלים משמעותיים במאפייני

הסטודנטים והסטודנטיות החרדים וביחסן של נשים ללימודים גבוהים. כמו כן נמצא כי ישנם הבדלים בין החסמים והקשיים השונים במסלול האקדמי בין שתי האוכלוסיות. הנחת היסוד בהקשר זה גורסת כי יכולתן של נשים חרדיות לרכוש הכשרה אקדמית ולהשתלב בשוק התעסוקה גבוהה מזו של גברים חרדים, הן בשל ההכשרה הכללית לה הן זוכות במסגרות הלימוד שלהן, והן בשל ההסכמה החברתית והרבנית על יציאתן לעבודה ותרומתן ההכרחית לפרנסת משק הבית. הצורך המתודולוגי והמעשי להתמקד בעיצוב כלי מדיניות לשילובם של גברים חרדים במסלולי הכשרה אקדמיים, אינו מפחית מהצורך במחקר ייעודי אשר ייבחן את המאפיינים השונים של לימודים אקדמיים בקרב נשים חרדיות.

4. לימודים טכנולוגיים והנדסאיים במגזר החרדי

בין מסלולי ההכשרה הגבוהים האפשריים והרצויים לנשים וגברים חרדים, רצוי להזכיר את המסלול ההנדסי והטכנולוגי. הכשרת הנדסאים וטכנאים תחת פיקוחו של מה"ט (המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית של משרד התמ"ת) כרוכה בלימודים מלאים במשך שנתיים, ולעתים קרובות נדרשת שנת השלמה והכנה טכנולוגית, שבסופה הבוגר הוא בעל תעודת הנדסאי או טכנאי מוכר. אנו מעריכים כי מסלול זה יכול, במידה רבה, לשמש לצעירים חרדים רבים דרך "ביניים" המשלבת לימודי-מקצוע ולימודים גבוהים. אנו מעריכים כי מסלול זה עשוי להוות אפשרות אטרקטיבית, בייחוד נוכח תקופת ההכשרה הקצרה-יחסית, מגוון אפשרויות תעסוקה מכניסות לבוגרי המסלול ההנדסאי, והאפשרות להמשיך וללמוד במקביל במסלול אקדמי. השתלבותם של גברים ונשים חרדים במסלולי-הכשרה טכנולוגיים והנדסיים, דורשים להערכתנו בחינה מדוקדקת ומסודרת של גופי ההכשרה והפיקוח על מסלול זה (מה"ט ומנהל המחקר והכלכלה של משרד התמ"ת). כך ניתן יהיה להעריך את מידת התאמתם של מסלולים אלה לציבור החרדי לגווניו, ולבחון גם את מידת השתלבותם של החרדים בוגרי מסלול זה, בענפים הנדסיים וטכנולוגיים במשק הישראלי.

רשימת מקורות

- אבירם, א' ודהאן, נ' (2004), **מפגש בין-תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול בראוולד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ברמן, א' (2000), "קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל", **רבעון לכלכלה**, 47, 2 ע"ע 106-121.
- גונן, ע' (2001), **מהשיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן, ע' (2005), **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דהן, מ' (1998), **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל (שני חלקים).
- חקק, י' (2004), **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כהן, ב' (2005), **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית – מבט מבפנים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לופ, י' (2004), **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- פרידמן, מ' (1991), **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קפלן, ק' (2007), **בסוד השיח החרדי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- קינג, י' וגזית, נ' (2005), **"פרנסה בכבוד" – תכנית הכשרה מקצועית לחרדים**, ירושלים: גוינט ישראל ומכון ברוקדייל.
- רוז, א' (2006), **"החרדים: כתב הגנה"**, **תכלת – כתב עת למחשבה ישראלית**, 25, ע"ע 34-62.

שטדלר, נ' (2001), **קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שטדלר, נ' (2003), "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** ת"א/ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר בירושלים.

Berman, E. (1998), *Sect, Subside and Sacrifice : An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews*, Jerusalem: Jerusalem Institute for Israel Studies.

Schultze, Q. (1993), "The Two Faces of Fundamental Higher Education", in: Martin E. Marty and Scott Appleby (Eds.), *Fundamentalism and Society*, University of Chicago Press.